

Национальная библиотека
Республики Тыва

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн
■
№ 95 (16553)
■
2002 чылдың
АВГУСТ 20,
ВТОРНИК
■
Ат салган шагы 21.55
Садар өртээ 3 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

ТР-ниң Саң-хөө яамызының дыңнадыы АКШАНЫ ҮЛЭЭН

Россияның федералдыг бюджетинден Тыва Республикага дуза кылдыр 213 миллион рубль келген. ТР-ниң Саң-хөө яамызы ону август 5-те кым чеже жирени алырын хуваагаш, оларны ынаар шилчиткен.

Бюджет адырының ажилдакчыларының июль айда шалынын төлээри-биле 58 млн. рубльди берген. Уруглар пособиесинге 14,8 млн., өскүстерге, ажаар-тежээр улузу чок арткан уругларга июль айда 7,8 млн., инвалидтерге 4,5 млн. рубльди тускайлаан.

Аыш-чемге, эмнерге, шарыыр материалдарга болгаш өске-даа эмнээр чарыгдалдарга 10 млн., социал адырның албан черлериниң капитал

септелгезинге 7,6 млн. рубльди берген. Ол ышкаш транспорт ачы-дузаны чедиргенинге болгаш кыварчаар материалдар өртээнге 3,5 млн., кадрлар билеткелинге 1,3 млн., бюджет чээлизиниң өрзин төлээринге 22,1 млн. рубльди, ооң иштинде эрткен чылдарның төлээринге 9,6 млн. рубльди үлээн. Оон өске-даа чарыгдалдарга акшаны ТР-ниң Саң-хөө яамызы дуза кылдыр төптөн келген хөрөнгиден берген.

Ужуражылга

ДУЗА КАДАР СОРУЛГАЛЫГ

Тыва Республиканың Чазааның Баштыңы Ш.Д. Ооржак социал ажилдакчыларның күрүнеге хамаарышпас Россия-Европа фондунун төлээзи Тони Видмерни хүлээп ап ужурашкан.

Даштыкы аалчының бистиң республикага келген кол-ла сорулгазы социал айтырыглар талазы-биле Тывага дузаны көргүзери болуп турар. Ынчангаш ийи таланың чугаалажышкыныннарының кол кезээ бо тема-биле холбашканы чугаажок. Ынчалзажок чугула айтырыгны сайгарып кириптериниң бетинде Шериг-оол Дизижикович Тони Видмерге республиканың ажил, амыдыралын болгаш Чазактын чоокку үеде кылып чорудар деп турар сорулгаларын болгаш планнарын таныштырган.

Ук фонд тургустунга-ла 10 чыл болуп турар. Ол кол нуруузунда назыдап кыраан болгаш бертик-

межел кижилерге, чаштарже угланган программаларны ажилдап кылгаш, оларны Европа чурттарында болгаш Россияның девискээринде амыдыралга боттандырып турар. Даштыкы аалчының медеглээни-биле алырга, Тываны ук фондунуң шилип алганы таварылга эвес. Мында шийтпирлээри негеттинип турар чидиг социал айтырыглар хөй. Ынчангаш оларже угланган программаларны ажилдап кылыры – бистиң чоокку үеде сорулгаларывыс болур – деп, дээрги Тони Видмер ужуражылга үезинде чугаалаан.

Мерген ОНДАР.

Фоторепортаж

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮН, НААДЫМНЫ ТЫВА ЧЕРГЕ БАЙЫРЛААНЫ

Үш хүн үргүлчүлээн Наадым байырлалы доозулган. Ынчалза-даа оон дугайында болуушкуннарны сактыш чугаалажыш, кандыг тала-биле четпестерлиг болганын демдеглеп бижип, келир үеде катаптавазы-биле анализти кылып, түңнел үндүрер ужурлуг бис.

ӨГЛЕР КӨРҮЛДЕЗИ

Август 17-де найысылал Кызыл хоорайга болган байырлалдың онзагай каасталгазы, аяншинчи кирикчизи – тыва өглер

тос чадырын каастап тиккен. Черле ынчаш Наадымга келген өглерниң кайызын кандыг дээр боор. Олар шупту үнген, кирген

көрүкчүлерниң, көскү-хөрээниң кыйгызы, көрүжү, чоннуң үнелели-ле болгай.

Конкурстун негелдезинге киришпес-даа турган болза, чамдык өглерни оюн-тоглаа, спортчу мөөрейлер болган черлер аайы-биле тургускан турган. Наадымга киржир өг дээрге-ле колдуунда эң-не

Чөөн-Хемчик кожундан Роман Монгуштун эккеп тиккени өенде Ш.Д.Ооржактын аалдап келгени.

дерилгези болган. Ынчан республиканың 16 кожунундан тыва өглерни болгаш Тожунуң

чонун шаа-биле шайладып, аыш-чеминиң дээжизин салып турары эки чорду. Бо дээрге бистиң,

мурнакчы, тиелекчи, көскү (Уланчызы 2-ги, 3-кү, 7-ги, 8-ки арынарда).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Н.В. Добрякованы шаңнаар дугайында

Транспорт ажил-агыяының адырынга ачы-хавыязы база үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Чазааның автобаазында диспетчер Наталья Висильевна Добряковага тыпсыр.
Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 14, № 129

Тыва Республиканың ниити болгаш профессионал өөредилге сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың ниити болгаш профессионал өөредилге сайыдынга Петр Александрович Морозовту томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.
Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 14, № 130

Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының хүлээлгелериниң күүседикчизиниң дугайында

1. Людмила Салчаковна Эрдыниеваны Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының хүлээлгелериниң күүседикчизинге томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.
Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 14, № 131

Тыва Республиканың культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле сайыттын дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле сайыдынга Эрес Александрович Данзыны 2002 чылдың август 14-те чардынган №3 күш-ажыл керээзинге дүүштүр томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.
Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Бадылаашкынны эрттирери база соңгукчуларның бадылаашкынны санаары-биле соңгукта участоктарын тургузарының дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының АЙТЫЫШКЫНЫ

Кызыл хоорай 2002 чылдың август 19, № 48

«Тыва Республикада тус чер бот-башкарылгазының соңгукталыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгукталарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 26 чүүлүнге дүүштүр Россия Федерациязының хамаатыларының тус черниң бот-башкарылга органнарын соңгуур база ынаар соңгуктар соңгукта эргелелин хандыраар сорулга-биле

биле Тере-Хөл кожунунун девискээринге 2 соңгукта участогун тургузар.

Соңгукта участоктарының кызыгаарларының тодаралдыга схеманы кошкан.

2. Соңгукта участоктарының даңзызын, оларның дугаарларын болгаш кызыгаарларын, соңгукта участоктарының, бадылаашкын болур бажың-балгаттын турар черлерин айтпышаан, 2002 чылдың август 27-ден орайтатпайн, чарлап дыңнадыр.

1. Тере-Хөл кожунунун девискээр соңгукта комиссиязы-биле чөпшээржилге езугаар Тере-Хөл кожунунун чагырга даргазының соңгукталарын эрттирп турда соңгукчуларның бадылаашкынны эрттирери база бадылаашкыннарны санаары-

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгелериниң күүседикчизи – Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удурткучузу Д.Д. ООРЖАК.

№ 48 Айтыышкынга калсырылга

1. Поселковский	Шынаа сумузунун Карл Маркс, Комсомольская, Заречная кудумчулары, Устүү-Алды Балыктыг деп черлер	Культура бажыңы Комсомольская, 29 рация-биле харылзажыр.
2. Таежный	Шынаа сумузунун Дружба, Мир, Молодежная кудумчулары, Каргы, Шынаа, Чыргалаңды деп черлер	Эге школа Карл Маркс, 5 рация-биле харылзажыр.

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮН, НААДЫМНЫ ТЫВА ЧЕРГЕ БАЙЫРЛААНЫ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

көскү көргүзүгүлүгү, үлөгерлиг шеве холдуг кижилерни кылган өглери-ле болгай. Блаңгыя өгнү иштики дерилгези, ында салдынган аптара-саваның хээлээн каасталгазы, орун-дежектиң бүрүнү, тыва кижиниң езулуг-ла эдилел-херексели, өгнүң ээлериниң болгаш бичии чаштарның идик-хечи, ойнаарактары дээш, бүгү-ле чүүлдер негелдениң кол өзээн тургузуп турган. Бо дээрге чүглө бо чылын, эрткен чылын эвес, а 90 чылдарның ортаа үезинден бээр өглер конкурзуун эрттирип, көрүлдени организастап келген болгай. Ол хирезинде бо удаада база-ла эки-даа, чевен-даа өглер бар болган. Албан бир-ле чүүлү четпес, ак энчек-биле шып каан өгнүң чанында кара брезент-биле шыптынган өг турарга, ында кандыг көрүш барыл, даштын аян-шинчилиг кылдыр көзүлдүр тургузуп каан өгнүң иштинче кире бээрге, негелдеге дүүшпес чүүлдер база бар.

Ниитизи-биле конкурска киришкен 16 өгнүң болгаш Тожу улусунуң тос чадырының түңнелин организастыг комитеттиң кежигүннери түңнөп үндүргөш, дараазында тиелекчилерни илереткен. Езулуг тыва өг, бүгү тала-биле негелдеге дүгжүп турары дээш бирги черде Эрзинден «Мөрөн» сумузуунуң күш-ажылдың хоочуну Орус Сандыкчапович Намдалдың өөн тодараткаш, 20 муң рубль-биле шаңнаан, ийиги черге Барыын-Хемчиктин Барлык сумузуундан келген Татьяна Каваева Хертектиң өө төлөптиг болган, оң шаңналы 15 муң рубль. Үшкү

болгаш дөрткү черлерниң Мөңгүн-Тайганың «Мөгөн-Бүрөн» КУБ-тан Май-оол Чамзыевич Хертектиң база Чөөн-Хемчиктин Ийме сумузуундан Роман Михайлович Монгуштуң өглери тус-тус алган. Оларның шаңнаалдары 7-8 муң рубль болган.

Байырлалга киржир дээш ырак-узактан өөн шүүтсүнмейн, машина кырынга чүдүрүп эккээри ындыг амыр эвес. Ында база-ла хөй чарыгдалдар, күш үнер, ычангаш тиелелгеже үнмезе-даа, Тожунуң тос чадыры 3 муң рубльге болгаш кожууннардан келген өске-даа өглер 2-2 муң рубль акшаларны алгылаан.

Моон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Наадым эрттирери бисте чаңчыл апар чыдар болгай. Ынчалза-даа чамдык кожууннар ол-ла эрги өглерин эккеп, каш чылдар улаштыр кириштирип келген улусунуң өглерин чылдың-на немелде, чаартынышыкын чокка эккеп турарын шүгүмчүлээн. Наадым-на дээш улуг херекке албайн, немежип турар анык малчыннар, шеве холдуг кижилер чок эвес, ылаңгыя организациялар өөн суг болза бир-ле кижиниң адын тудуп, сөөртүп чораан ажыы чүү деп?

Ынчангаш моон соңгаар Наадымнарда өглер конкурзуунче шыңгыы кичээнгейни салгаш, тиелекчи болган өглерни машина шаңналынче кирерин Чазак Даргазы Ш.Ооржак чонга дыңнаткан. Ол чорук моон соңгаар кожуун чагыргаларының база малчыннарның сонургалың, хей-адың көдүрө чадавас.

2002 чылдың малчыннар Наадымында шаңналдыг черлерге төлөптиг болган мурнакчыларга, күрүнеге эът, сүт, дүк

бүдүрер талазы-биле чемпиоң болган 8 кижиге 4-4 муң хемчээлдиг акша шаңналдарын база ажил-агылар болгаш хойжу бригадалардан Таңды кожуунуң С.К.Шойгу аттыг «Балгазы» КУБ (8 муң рубль), Өвүрнүң «Торгалыг» КУБ (6 муң), Би-Хемниң «Кызыл тараачын» КАБК-ның «Найырал» сүт-бараан фермазы (5 муң), Мөңгүн-Тайганың «Малчын» КУБ база №1 «Бел» хойжу бригаданы дээш, өскелер-даа шаңнаткан.

Черле ынчаш сөөлгү үеде байыр-чыскаалдар үезинде спортчу маргылдааларның шаңналдары канчаар-даа аажок дең эвес чоруп турары чоннун дүвүрелин оттуруп келген. Каш чыл улаштыр болуп келген Наадым байырлалыңа чаңгыс хүн маргылдаага киришкеш, мурнаан аъттын эезинге, шүүлген мөгеге машиналар бээри, бир талазында, чүүлдүг эвес. А 368 хонуктуң дургузунда дүн-хүн чокка малын малдааш, хой оолдаашкынының үезинде 100 төрүүр башка анааштыр 105 баш чедир чаш анай, хураганни доруктуруп каарга, мурнакчы болганы дээш 4 муң рубль-биле шаңнап каарга, чөптүг бе? Шүүлген мөгениң үндүргөн күжү, чарыш адын белеткээн эезиниң үндүргөн күжү малчын кижиниң бүдүн чылдың дургузунда үндүрүп турар күжүңге канчап-даа дүүшпес ышкаш. Ынчангаш моон соңгаар шаңналдарны деңештирип, ылаңгыя мал малдап чоруур кижилерниң күжүн үнелеп көөрү күзөңчиг-дир. Бистиң амыдыралывыстың үндезинин тургузуп турар кижилер олар-ла болгай.

Чимисмаа МОНГУШ.

СЕСЕРЛИККЕ ДЕЛГЕЛГЕ

Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамының база ТР-ниң Улусчу чогаалдыг төвүнүң удуртулгазы-биле чоннун каасталга болгаш ус-шевер

турар эдилел-херекселдер – оттук-бижек, көгээржик, аяк-саваны безин алырга, ында чуруттунган каасталга көрүштерни бодунче хаара тырта бээр. Делгелгениң киржикчилери

аңгы болур: чүглө эр азы чүглө херээжен улустуң эдилелдеринге дээн хевирлиг. А Наадым байырлалының делгелгелерин ниити чоннун ажыгалыңа дүүштүр эрттирип турар бис.

Делгелге үезинде. Владимир САВИНХТЫҢ тырттырган чуруу.

кылыгларының көрүлдө-делгелгези август 15-те хоорайның национал парыгынга болуп эрткен.

Шынап-ла, тыва чоннун уран каасталгалар кылырынга салым-чаяннын, эстетика, чараш чүүлге сундулуун бурун үлерден бээр бадыткап болур. Амыдыралда хүн бүрү ажыглаттынып

чыгып, белеткенип турар аразында, республиканың Улусчу чогаалдыг төвүнүн директору Зоя Доржуевна Монгуш-биле ужурашып чугаалаштывыс. «Тыва чоннун ус-шевер кылыгларыңа, каасталгаларыңа делгелгелерни үргүлчү эрттирип турар бис. Жанрлар аайы-биле база аңгы-

Чыл келген тудум чаа кылыглар, ову-хевирлер немежип турар. Мастер бүрүзү боттарының ажилдарын көрүп ап, дуржулга солчур, кылган ажилдарын чонга садып база болур. Ус-шевер кылыглар талазы-биле Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр кожууннары мурнуку одуругда. Чедишкин-

нер салым-чаянныг удуртукчудан база кол хамааржыр деп санаар мен. Чазаныкчы шеве-лерниң дагдыныкчылары колдуу-ла бажыңарында ажилдап олурар боор чорду.

Бай-Тайганың Кызыл-Дагга чорааш, магадап ханмаан мен. Барык-ла бажың бүрүзү холдан кылган мебель, эдилел-херекселдер-биле долдунган. Бир бажыңче кире бээривиске, мырнай изиг-соок сулуг чунар-демирлиг болган, хирлиг суун дашкаар үнер кылдыр таарыштырып каан. Уран холдар-биле чүнү-даа хуулдуруп, бүдүрүп ап болур-дур ийин». Зоя Доржуевна чугаазының төңчүзүнде делгелгени эрттиреринге улуг үлүүн каткан национал парктын директору Татьяна Викторовна Шайдурованы онзалеп демдегледи.

Делгелгени сонургап келген чон-биле кады тус-тус кожууннарның ажилдарын көрүп таныштывыс. Киржикчилерниң назы-харын алыр болза, школачылардан хоочуннарга чедир. Ниитизи-биле бот-боттарыңа демейлешпес, онзагай ажилдар хөй. Чижекке Өвүр кожууннун мурнундан киржип келген Ортун-оол Ооржактын «Зоопарк» деп ажылын адап болур. Ында янзы-бүрү улуг-бичии дириг амытаннарны кылырыңа саазын, марля, далган хереглеттинген болду. Делгелгениң ажил жюри-ниң үнелелин ап, шаңналга четкен. База-ла Өвүрден Эльдар Ажы национал амыдыралды көргүскени дээш, Олга Монгуш ар-гаан ажилдары-биле ылгалып шаңнаткан. Каа-Хем кожуундан киржип келген Чингис, Айдемир Салчак алышкылар чонар-даштан сиилбээн нарын композициялыг ажилдарыңа үнелелди алган. Металлдан онзагай кылыглары дээш Кенин Сат шаңнаткан. Бо мастерниң мөңгүнден кылган селеме, бижектери (бирээзиниң өртээ 30 ажыг муң рубль) даштыкы аалчыларывысты кончуг сонургаткан.

Кызылдың 3 дугаар школазының өөреникчизи Денис Кууларның чөвүрээден кылган «Шивээ ширээзи» бодунуң садып алыкчыларын дораан-на тып алган. Шивээде янзы-бүрү ойнаарактар онзагай тыва ову-хевирлерни көргүзүп турар: хам-чаячы, мөгө, хөөмейжи, лама... Денистин ачазы делгелгениң ойнаарактарны дүргөн-чугаа, узун-тыныш, чечен сөстөр дээн ышкаш тыва улустуң аас чогаалының бүгү-ле хевирлерин ажыглап, таныштырып турары көрүкчүлерни сонургаткан.

КАНДИДАТТЫҢ НОРМАЗЫН ДУЖААГАННАР

Наадым-2002-ге тураскааткан шыдыраа маргылдаазы «Тыва-тудуг» трестин бажыңыңа болуп эрткен. 62 шыдыраачы киришкен чартык түңнел оюнга 6 спорт мастеринге кандидаттар, бирги, ийиги разрядчылар маргышкан. Ынчангаш оюн чидиг деми-селдиг эрткен, түңнелче чамдык спорт мастеринге кандидаттар безин кирбейн барганнар. Түңнел оюннарга 12 спортчу шаңналдыг чер дээш ойнааннар. Мурнакчылар хүнден хүнге өскерлип, манаваны көргүзүглерни көрүкчүлерге эккеп тур-

Национал костюмнарны даараан Эрзин кожууннун коллективи база ыяштан эдилелдер чазарыңа бедиң деңнелди дээш Чеди-Хөлдөн Мамый-оол Бүдегей шаңналдарга төлөптиг болган. Дангының каас оваадай бөргүн кылгаш, Сергей Идам-Сүрүн, чараш аяк-сава кылыгы дээш Анатолий Сесен база шаңнатканнар. Кызылдың караа көзүлбестер ниитилелден киржип келген Лидия Федотованың хол-биле даараан кылыглары эки болган.

Бай-Тайга кожуундан Ачый-маа Таргын (дүктен кылыглар), Чечекмаа Салчак (ширкек сырып белеткээн) дипломнарны алган. Россияның алдарлыг даш чонукчузу Киров Хунан национал амыдыралды эдилелдерин кылгаш, жюри-ниң үнелелин алган.

Тус-тус мастерлерге диплом, шаңналдар тыпсырыңдан аңгыда, (жюри даргазы ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызының сайыды Эрес Данзын), кожууннарның чогаалдык коллективтеринге 1-ги, 2-ги, 3-кү черлерни тывыскан. Наадым байырлалыңа тураскааткан республика чергели делгелгеге 3-кү чери Бай-Тайга (1000 рубльдин шаңналы), 2-гизин Өвүр (2000 рубль) кожууннары алган. 1-ги черге Эрзин (3000 акша) төлөптиг болган.

Бичии-Уруг Кыргыз, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы:

— Делгелгени сонургап көрдүм, чаа чогаалдыглар хөйдүр. Эрзин кожууннуң тыва национал хептерин онзазындым. Бай-Тайгадан Киров Хунанның кылганы десилери база чараш, шынарлыг-дыр. Ус-шевер салым-ныглар ам-даа көүдеп, делгелгелерни база удаа-дараа эрттиргилеп турарын күзээр-дир мен.

Дарья Соловьева, найысылалдың аалчысы:

— Тывада бир дугаар кээп тур мен. Албан-биле тываларның улуг байырлалын көөр дээш Красноярскиден келдивис. Бо делгелгени дыка сонургадым. 2000 ажыг рубль-биле чараш тураскаалдыг кылыглары садып алдым. Чонар-даштан дүрзүлөр, чавага, хин-шыгжаар, ойнаарактар бичежек барамны дола берди. Тывалар уран салым-чаянныг, ус-шевер, экиргек чон-дур деп чугаалаксаар-дыр мен.

Чоннун каасталга болгаш ус-шевер кылыгларының көрүлдө-делгелгези адалталып төнзе-даа, кожууннарның бот-тывыңгыр артистериниң концерт-көргүзүү серликте найыры уламчылаан. Тайгана ОЧУР.

(Уланчызы 3-кү арында).

(Төңүзү. Эгези 1-ги, 2-ги аршынарда).

Оюнун 12 дугаар көжүндө ак тала (К.Ооржак) кара тевезин 6-ке экзэрге, кара тала 6-же огул иткен. Ак таланың бо тевебиле көжүн кошкак, артык көш болган-дыр деп, Улуг-Хемден

дүжүп берди. А ол үедө кожа столда ойнакчыларның шактарының согунчугаштары көдүрлү берген, чүгле шактар шакылаар, чүгле каш секунда болгаш, чемпион илерээр. Алтанбек тевелиг, Орлан мерзелиг. Согунчугаштар андарлыр четкен. Мар-

Шыдыраа маргылдааның тилекчилери.

шыдыраачы М.Тюлош сайгарды. Оон ыңай мында артык ажык чок көштер чок-тур, кара тала хал-даарга, албадал-биле чүгээр варианттылыг көштерни кылгандыр деп түннелге келдилер. Лераның оюн үезинде хостуг ораны көргөш магададым. 14 дугаар көш соонда удурланкчызын чаңгыс эвес удаа 5-10 минута хире бодандырыпкаш олурарын чаптап көрүп турдум. Ол бо маргылдааның эң аныяк киржикчи, Саглы школазын бо чылын мөнгүн медаль-биле дооскаш, Свердловскиниң дээди өөредилге черинин юридиктиг салбырынче кирип алган дээрзин билдим. Удурланкчызынга ынчалдыр ла баш көдүрер чай бербейн, оюнун 53 дугаар көжүндө дүжүп бээринче албадапты. Маргылдааның сөөлгү оюн-нары. Ийи кожа столдарда бир дугаар чер дээш кордакчылар Леонид Мохов(8 санныг) Чыртак-оол Оюнга(6 санныг) удур, Алтанбек Калындүү (7 санныг) Орлан Сарыгларга(7 санныг) удур. Л.Мохов көжүн бжиб алгаш безин элээн бодангаш көжер чаңылдыг кижжи болду, Ч.Оюн удурланкчызының үезин ажыглап, болур-чогуур варианттыларны белеткеп алыр хире, ынчангаш оюнун сөөлүндө оон үези хөй болганындан Л.Мохов берге көш таваржы бээрге.

гылдааның эгезинде бирги разрядчы, ам спорт мастеринге кандидат Орлан Сарыглар мындыг дүшкүрлүг байдалда Наадымның чемпиону атты эккелген сөөлгү көжү, мерзебиле матты, согунчугаштарның сөөлгү туружу-биле деңге кылды. Ынчангаш "Наадым-2002"-ниң чемпиону атты Чөөн-Хемчик кожуунун төп эмнелгезинин масажизи, оон мурнунда республика чергелиг маргылдааларга шаңналдыг черлерге кирзе-даа, чемпион болбаан 35 харлыг шыдыраачы Орлан Сарыглар чаалап алган, хоочун шыдыраачы Леонид Мохов ийиги, аныяк-даа болза, шыырак шыдыраачы Алтанбек Калындүү үшкү черде. Эң улуг назылыг спортчу Чыртак-оол Оюн, эң аныяк ойнакчы Лера Куулар тускай шаңналдарның эдилекчилери болган. Лера моон мурнунда херээжен спортчулар аразында спорт мастеринге кандидат турган болза, ам эр улус аразында кандидат атты чаалап алган.

Үшкү чердээш маргылдаалыг айтырыг көдүрүлгөн, ынчангаш кол шииткекчи Орлан Монгуш дүрүм езугаар коэффицентизин, оон соонда хууда ужуражылгазының түннелин көөр болганда, А.Калындүү алыр деп шиитпирлээн.

Айлаң ДАРЖАА.

АНЫЯНДАН АДЫҢ СЫКПА

Каш чыл улаштыр Республика хүнү болгаш Наадымга тураскааткан аныяк мөгелерниң хүрежин тускай эрттирери чаңчыл апарган. Бо айтырыгы хүрештиң аарыкчылары — чон көдүрүп үндүрүп келгени-биле ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитети деткип, организаптап эрттирип турар. Шак ынчалдыр тыва хүрешти сайырадырынга бир улуг базым кылдынган деп чугаалап болур.

Август 16-да Кызыл хоорайның Совет Тываның 5 чылы аттыг стадиону байырлал шинчиже кирген, аарыкчылар олуттарны долдур олурупкан, он сес хардан куду назылыг 180 ажыг аныяк мөгелер хүрежи эгелээрин четтикпейн манап олурганнар. Хүрештиң кол судьязы, хостуг хүрешке ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери Александр Доржу, хоочун мөгелер Роберт Хомушка, Маадыр Монгуш болгаш хөй-ниитиниң төлээлерин база кириштирген. Маргылдааны эрттирип турар судья коллегиязы кончуг шын шиитпирни хүлээп алганын демдеглээр апаар. Көдээ черлерден хүрежир дээш келген оолдарның сеткилин хомудатпазы-биле шуптузун хүрештирген,

ынчангаш хүрежир аныяк мөгелерниң саны 180 ажып турган. Ийи талазында, тыва хүрешке аныяктарның сонургалы бедип ораны бо маргылдаа база катап бадыткаан. Кол судья 200 чыгы аныяк мөгени стадионга чыскааптарга, стадион безин бичилей берген ышкаш болду, оларны көөрге чаражын, түрлүүн, эът-ханының бир дески деп чүвезин кижжи көргөш магадаар. Оларның аразында бистиң «чоон» мөгелеривис ышкаш шөртегер, семис-даа кижжи көзүлбеди. Эът-хан талазы-биле четчи берген мөгелерге деңежи болгу дег оолдар база бар. Оларның аразында эрткең чылдың Наадымның чемпиону Ким Седен-оол, үжүрлөшкен Артас Ооржак, шаңналдыг черни алган Леонид Ховалыг дээн ышкаш шыырак мөгелер бар. Кожуун бүрүзүндөн, ол хамаанчок суур бүрүзүндөн мөге келген дизе, хөөредиг эвес боор. Эң хөй мөгелер Эвур, Сүт-Хөл, Тес-Хем болгаш Чөөн-Хемчиктен келген. Эвурден хүрежи келген мөгелерниң саны 30 чедип турган.

Хүрештиң эгезинде ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитетинин даргазы С.Ы.Ооржак Наадым

Шүүлген мөге Артас Ооржак, үжүрлөшкен мөге Ангыр Куулар ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак-биле.

таварыштыр аныяк мөгелерге байыр чедирип, чүве чугаалааш, Тыва Республиканың тугун эрткен чылгы Наадымның чемпиону Ким Седен-оолдун көдүрерин чарлапты. Республика хүнү, Наадымны эрттирериниң организастыг комитетинин даргазы, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.И.Лавриненко аныяк мөгелерге байыр чедирип, оларга спортчу чедишкиннерни күззэн.

Баштайгы салыгның мөгелери хүрежи эгеледи. Монгуш Аяс (Ак-Довурак), Ховалыг Леонид (Кызыл), Сарыглар Ренат (Чөөн-Хемчик), Аяс Достай (Өвүр), Дөргөн-оол Айбес (Тээли), Эртине-Даш Ондар (Сүт-Хөл) боттарының онагларын чиик октап, хүрештиң дараазында ээлчээнче киргеннер. Эркин кожуундан келген аныяк мөге Аяс Дамба-Хөөнү кедип алган содак-шудаа, бергү, хүрежириниң чаражы, алызында барып Тываның бир «чоон» мөгези оон үнүп болур. Бешки салыгда Эвурнун мөгези Ангыр Кууларга октадыпты. Тес-Хем кожуундун хоочун мөгелери Сүктөр Шимметин оглу Буян, Хураган Василийин оглу Василий багай эвес хүрежи, алызында барып адаларын дөзөп, шыырак мөгелер үнүп болурун бадыткадылар.

Аныяк мөгелерниң хүрежин көөрге, дыка-ла чараш, Тыва хүреш чаартынып, сайырап кел чыдары оон көстүп турду. Оларның кеткен спортчу кези хүрештиң негелдезинге дүжүп турар. Тыва кадыг идиктиг оолдар безин бо чылын көвүдээн-дир. Оларның хүрежи дүрген, ажыглап турар аргазы чараш. Бо оолдарның хүрежин көрүп оарга, кандыг-даа хүрештиң аргазын ажыглай бээр-дир. Хостуг хүрештиң, дзюдонун, самбонун болгаш өске-даа классиктиг хүрештиң аргаларын ажыглап билирин көргүстүлөр.

Бо талазы-биле тыва хүреш «хайнактажып» баксыраан эвес, үениң сайзыралы-биле тыва хүреш чаа чадаже көдүрүлүп, хөгжүп, непереп бар чыдары ол деп билдим. Чаңгыс-ла аскап турар чүүлүвүс — девип билбевис кончуг. Чаңгыс хепте турупкан деп чугаалап болур. Девиг дээрге тыва хүрештиң сүлдези, ону мөге бүрүзү бодунун дуртсынынга дүшүрүп чогаадып тургузар ужурулуг. Хоочун мөгелер чораан Бадылаар-оол Успун, Василий Базыр-Тараа, Владимир Сүге-Маадыр, Валерий Араптан чараш-ла девир чораан болгай, ам ындыг девиглиг мөгелерниң чиде бергени хомуданчыг-дыр. Бо талазы-биле тыва хүрештиң тренерлери түннел үндүрүп, хоочун мөгелер арга-сүмезин чугаалай бээр боор деп идегеп каайн.

Хүрештиң бешки салында Артас Ооржак (Сүт-Хөл) Чыргакының мөгези Ренат Сарыгларны, Эвурнун мөгези Ангыр Куулар Бай-Тайгадан Айбес Дөргөн-оолду, Кызылдың мөгези Леонид Ховалыг Эркинниң мөге-

Артас Ооржактың шаңнаткан машиназын мунуп алган бар чыдары.

зи Аяс Дамба-Хөөнү, Тандының мөгези Шолбан Чапый Сүт-Хөлден Эртине-Даш Ондарны, Тес-Хемден Артыш Кыргыз Кызылдың мөгези Мөнгүлек Ооржакты октааш, шаңналдыг 8 мөгениң санынче киргеннер.

180 ажыг мөге хүрежи кээр-ге, хүрештиң алдыгы салында 7 мөге арткан. Эвурнун эң шыырак аныяк мөгези Ангыр Куулар Самагалдайдан келген Артыш Кыргызты саадатпайн октап алды. Эрткен чылгы Наадымның чемпиону Ким Седен-оол Эркинниң мөгези Сайдаш Чигжитти октаан. Тандыдан Шолбан Чапый Кызылдың мөгези Леонид Ховалыгга октадыпкан. Сүт-Хөлдүн мөгези Артас Ооржак бо салыгда хостуг эрткен. Ынчап кээр-ге 5,6,7 дугаар черлерни Тандының мөгези Чапый Шолбан, Эркинниң мөгези Айдаш Чигжит, Самагалдайның мөгези Артыш Кыргыз алганнар. Тиилелгеже чүткүл дээш тускай шаңналды Барыин-Хемчик кожуунун мөгези Владимир Бойдуга тывыскан. Республика хүнүн, Наадымны эрттирер оргкомитеттин даргазы В.И.Лавриненко өртектиг белектер-биле мөгелерни шаңнаан.

Хүрештиң түннелинде 4 мөге арткан. Ангыр Куулар Леонид Ховалыгны үр-даа болбайн, октап алды. Эң солун хүреш эрткен чылгы Наадымның чемпиону Ким Седен-оол биле эрткен чылын үжүрлөшкен Артас Ооржактың аразында болган. Ким Седен-оол аныяк мөгелер хүрежинге Наадымга ийи катап чемпионнаанын айтып каары артык эвес. Кайызы-даа эът-хан талазы-биле дең, назы-хар талазы-биле чажыт, чаңгыс эвес удаа хүрежи келген мөгелер-дир. Хүрежи эгелеп чорааш, үр-даа болбаанда, ийи мөге колдуу деңге дүшкен. Ким Седен-оол октаан кижжи мен дээш девип каапкаш чорупкан. Маргылдаа черле маргылдаа болбайн канчаар, маргылдаалыг айтырыглар тургустунуп кээр. Бо хүреште эки чүве чүп дээр-ге, ийи мөгени чаңгыс мөге салыкчызы салып турар. Кол шииткекчи мөге салыкчызы база дең деп түннел үндүрген. Ийи мөге салыкчызы турган болза, мээң мөгем октаан деп база маргыжып туруп бээр болгай.

Судьялар видеокамерадан мөгелерниң хүрежин көргөш, катап хүрештирер деп түннел үндүрдүлөр. Ол кончуг шын болган. Катап хүрештирерге,

Артас Ооржак Ким Седен-оолду буттааш, дораан октап алды. Седен-оол хорадап, октаптырган эжиниң экинче идип-даа чытты. Ол арай эпчок чорду. Мен Седен-оолду буруудатпайн тур мен. Ол, бир талазында, аныяк, шүглүп база өөрени берген, октадыптарга хомуданчыг-даа болду-ла ыйнаан, аныяк кижжи моон түннелди үндүрө бээр, оон хүрежир, шүглүр үези ам-даа мурнунда.

Түннелинде ат-алдарлыг мөгелерниң чурту Сүт-Хөлдүн аныяк мөгези Артас Ооржак Эвурнун мөгези Ангыр Кууларны октааш, Наадымның аныяк мөгелер аразында чемпиону болган. Шүүлген мөгеге ТР-ниң Чазак Даргазы медальды тывыспышаан, «Ока» деп машина-биле шаңнаан. Ийиги черни алган Ангыр Куулар өнүгүт телевизорга телетиг болган. 3-кү, 4-кү черлерни алган Ким Седен-оолду, Леонид Ховалыгны өртектиг белектер-биле шаңнаан.

Маргылдаадан кандыг түннел үндүрүп болур дизе, өзүп олурар аныяк мөгелер хөй, оларның саны чылдан чылче өзүп ораны өөрүнчүг. Баштайгы чылында 64 мөге хүрежи турган болза, ам 200 чедип оар. Аныяк мөгелерниң хүрежи бо хире бедик деңнелде чедип келгенде, ону организаптап эрттиреринин шынарын экижидер сорулга-биле моон сонгаар «Эң чараш арга», «Эң чараш девиг», «Эң эки спортчу хеп» деп тускай шаңналдарны тургузары чугула апарган. Ону баш удур чарлаар, деткикчилерни тодарадыр.

Чамдык кожууннарның чыгырга даргалары кезээде бодунун мөгелерин деткип чоруур боордур. Сүт-Хөл кожуунун чыгырга даргазы И.Монгуш шүүлген мөгези Артас Ооржакка 3 муң рубльди берди, Эвур кожуунун чыгырга даргазы А.Куулар үжүрлөшкен мөгези Ангыр Кууларның холун «куруглатпаан». Аныяк мөгелерни деткээн деткикчилер хөй болган. Бо хүрешке ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитетинин талазындан деткимче, дуза чедиргенин эскербедим. Кижжи бодарга, олар маргылдааның бир организакчылары болгу дег. Мөгелерниң санының көвүдээни-биле чамдык будугаазыннар турган-даа болза, судья коллегиязы үр-түннелдиг ажилдаанын демдеглээр апаар.

Сергей ХЕРТЕК.

ТывА РЕСПУБЛИКАНЫҢ

Чүктөр сөөртүп чедирер хуусаалары кызыгаарлыг, Ыраккы Соңгу чүк болгаш аңаа деңнээн районнарже продукциялар (барааннар) чедирер талазы-биле федералдыг болгаш республика бюджеттерин чогуур сорулгаларына ажылгап турарына контроль талазы-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязының дугайында 2002 чылдың август 10 №514 Кызыл хоорай

Чүктөр сөөртүр хуусаалары кызыгаарлыг Соңгу чүк болгаш аңаа деңнээн районнарже продукциялар (барааннар) садып алып, чедирер талазы-биле федералдыг болгаш республика бюджеттерин чогуур сорулгаларына ажылгап турарына контроль талазы-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязының дугайында Дүрүмү бадылаар.

1. Чүктөр сөөртүр хуусаалары кызыгаарлыг Соңгу чүк болгаш аңаа деңнээн районнарже продукциялар (барааннар) садып алып, чедирер талазы-биле федералдыг болгаш республика бюджеттеринин хөренгилерин чогуур сорулгаларына ажылгап турарына контроль талазы-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязының дугайында Дүрүмү бадылаар.

2. Чүктөр сөөртүр хуусаалары кызыгаарлыг

Ыраккы Соңгу чүк болгаш аңаа деңнээн районнарже продукциялар (барааннар) садып алып, чедирер талазы-биле федералдыг болгаш республика бюджеттерин чогуур сорулгаларына ажылгап турарына контроль талазы-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязының составын бадылаар.

3. Во доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4. Во доктаалды күөсүлдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак комиссиязының эргелелинге дагыр.

Тыва Республиканың Чазак комиссиязының Даргазы
ШООРЖАК

Тыва Республиканың Чазак комиссиязының 2002 чылдың август 10-да №514 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың күрүне хереглелинге продукциялар (барааннар) садып алып федералдыг болгаш республика бюджеттеринден хөренгини акшаландырары болгаш чогуур сорулгаларына чөптүг ажылгаары дээш контроль талазы-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязының дугайында ДҮРҮМ

1. Тыва Республиканың күрүне хереглелинге продукциялар (барааннар) садып алып федералдыг болгаш республика бюджеттеринден хөренгини акшаландырары болгаш чөптүг ажылгаары дээш контроль талазы-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязының (моон ыңай комиссия дээш) Тыва Республиканың күрүне хереглелинге бүдүрүлгө-техниктиг болгаш чоңун херетлеп барааннарды федералдыг болгаш республика бюджеттеринден акшаландырып, чөптүг чарыгдал турарына күрүне контролон боттандырары-биле, төлээлкен организацияларның нефть продуктуларын, олар чүдүп, продукцияның өске-даа хевирлерин, аш-чем барааннарды дорт хереглекчилерге (бюджет алыкчыларына) чедирер турарын контролдаары-биле тургузар.

Комиссиянын составына ТР-ниң Чазак кежигеринин, ТР-ниң Улуг Хуралының чогуур комитеттеринин төлээлекчилерин, яамы болгаш ведомстволарының, оң иштинде федералдыг органнардының деңсезинде кезектеринин удуртукчуларын кыер.

Комиссияның составын Тыва Республиканың Чазак бадылаар.

2. Комиссия бодунун ажил-чорудулганың Россия Федерациязының Конституциязын, Тыва Республиканың Конституциязын, федералдыг болгаш республика хойууларын, Россия Федерациязының Президентинин Чарлыктарын болгаш айтмышкынын, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыктарын, айтмышкынын, РФ-тиң болгаш ТР-ниң Чазактарының доктаалдарын, айтмышкынын, а ол ышкаш бо Дүрүмү удуртулга болдулар.

3. Тыва Республиканың күрүне хереглелинге продукциялар (барааннар) садып алып, чедирер талазы-биле федералдыг болгаш республика бюджеттеринин хөренгилерин акшаландырары болгаш чөптүг ажылгаары дээш контроль боттандырары-биле комиссия:

— конкурсу организакчызының чагыгларын кандыг черлерге бергенин, барааннарды канчаар чорудуп турарын, конкурстарын канчаар эрттиргенин хынаар;

— чагыкчының болгаш бараан чорудар организациянын аразында керээлерин чарганын

хынаар;

- Тыва Республиканың күрүне хереглелинге продукциялар (барааннар) садып алыры-биле федералдыг, республика бюджеттеринден берген хөренгини чогуур үезинде шилчиткенин азы шитчиптээнин хынаар;

- херек кырында чоруткан чүктөрдү, транспорт чарыгдалдарын бадыткап турар документтерин ык хынаар;

- продукцияларын херек кырында чорутканын хынаары-биле үнүшкүлүг хыналдаларын чорудар.

4. Бодунун сорулгаларын күөсүлдери талазы-биле комиссияның эргелери:

- федералдыг болгаш республика бюджеттеринин күөсүлдери-биле продукциялар, барааннар садып алып күрүне керээ-дугуржулгаларын херек кырында күөсеткен дугайында медээлерин төлээлкен организациялардан, чагыкчылардан негээр;

- эксперттерин болгаш күрүнең хайгаарал албаннарын ажилга хаара турдар;

- социал адырнын болгаш чуртталга-коммунал ажил-агайының албан черлерин, организацияларын хандырарына продуктуларын (барааннарды) сөөртүп ап турарынын дугайында муниципалдыг тургузулгаларын удуртукчуларын отчеттарын дыңап чугаалажар;

- чүк сөөртүр хуусаалары кыска черлерже продукциялар (барааннар) чедирер дугайында доктаалды күөсүлдү турарының талазы-биле саналдарын Тыва Республика Чазакка кыер.

5. Комиссия бодунун хуралында бирден эвээш эвес эрттирер.

Комиссия хуралын эрттиреринин организация белекчелин Тыва Республиканың Саң яамызы боттандырар.

6. Комиссия хуралына оң кежигүнеринин чарыктан хейи киришкен болза ону шиттир хүлээп алып эргелиг деп санаар.

7. Комиссия Тыва Республиканың хереглелинге продукциялар (барааннар) садып алып, чедирер сорулгалыг федералдыг болгаш республика бюджеттеринден акшаландырарының байдалын Тыва Республиканың Чазакка ай санында дыңадыр болгаш хыналдалар актыларын кыер.

Тыва Республиканың күрүне хереглелинге барааннар чорудар чагыглар кылыр, ажилдар күөсүлдери, ачы-дуза чедирер конкурстар эрттирер чурумун дугайында 2002 чылдың август 10 №515 Кызыл хоорай

Конкурстар эрттирер чурумун сайзырайткындар, а ол ышкаш күрүне хереглелинге садып алышыңнар талазы-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязының норма эрге-хоойлу актыларын системажыдар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязының доктаалдырары болза:

1. Тыва Республиканың күрүне хереглелинге барааннар чорудуп бээр, ажилдар күөсүлдери, ачы-дуза чедирер конкурстар эрттиреринин саналдап кыерген чурумун бадылаар.

2. Тыва Республиканың күрүне хереглелинге барааннар чорудуп бээр, ажилдар күөсүлдери, ачы-дуза чедирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязының дугайында чурумну болгаш комиссияның составын бадылаар.

3. «Тыва Республиканың бюджет албан черлеринин хереглелинге күш-ажыл төлөвиринин адаксы 2000 хемчээлиден ажыг түнүг барааннар чорудуп бээр, ажилдар күөсүлдери, ачы-дуза чедирер

чагыглар кыер чурум дугайында» Тыва Республиканың Чазак комиссиязының 2000 чылдың июль 20-де №698 доктаалын күш чок деп санаар.

4. Во доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Тыва Республиканың Күрүне чагыгларын эргелеп-башкарап талазы-биле яамызы, Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызы моон мурнунда хүлээп алган конкурсу болгаш тендер комиссияларының талазы-биле норма эрге-хоойлу актыларын бо доктаалга дүшүрүр эде көрүп дүшүрүр.

6. Во доктаалдын күөсүлдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Экономика яамызына дагыр.

Тыва Республиканың Чазак комиссиязының Даргазы
ШООРЖАК

Тыва Республиканың Чазак комиссиязының 2002 чылдың август 10-да №515 доктаалы-биле бадылаан

Күрүне хереглелинге чагыглар кылыр, ажилдар күөсүлдери, ачы-дуза чедирер конкурстарын эрттиреринин ЧУРУМУ

1. Нюкти чүрүшөр
1.1. Во Чурумну Россия Федерациязының Негелде кодексинге, «Күрүне хереглелинге барааннар чорудар чагыглар кылыр, ажилдар күөсүлдери, ачы-дуза чедирер конкурстар эрттирер дугайында» 1999 чылдың май 6-да

№87-ФЗ федералдыг хоойлуга дүшүрүр ажилдап кылган. Ол ышкаш РФ-тиң Президентинин 1997 чылдың апрель 8-те № 305 Чарлыгын езугаар бадылаан Дүрүмү база барымдаалаан.

1.2. Во Чурум болза Тыва Республиканың Чазак комиссиязының

чагыгларын езугаар барааннар чорудуп бээр, ажилдар күөсүлдери, ачы-дуза чедирер күөсүлдечилерин шилип алып талазы-биле конкурстарын организастаарының болгаш эрттиреринин негелделерин тодаратып турар. Ындыг конкурстарын федералдыг болгаш республика бюджеттеринин, бюджеттен дашкаар үндезиннеринин күөсүлдери-биле акшаландырар.

1.3. Конкурстуң организакчызы болза Тыва Республиканың Күрүне чагыгларын эргелеп-башкарап яамызы (моон ыңай конкурстуң организакчызы дээш) болур.

1.4. Күрүне чагыглы конкурсука долузу-биле азы оң кезик-чамдыан кыерип болур.

1.5. Конкурстуң организакчызы дараазында документтерин кыерер:

- конкурсу кыерип чагыглы;
- бо Чурумда көрдүгүнеринин аңгыда конкурсу кыерип чедирер тургузар негелделерин;

- чорудуп бээр барааннар, ажилдарга, ачы-дуза чедирелгезинге, техниктиг документтер составына негелделерин, а ол ышкаш бир эвес ыңдыг документтер чорудуп бээр барааннарды (ажылдарын, ачы-дузаны) тускай байдалын тодаратырга херек апарза, конкурсу кыерип чедиреринин бижимел составын;

- конкурсу организакчызының конкурсука кыерип чагыгларын үнелеп көөр негелделерин;
- конкурсу түнелдеринин протоколунун хевирин;
- конкурсу тилекчилеринин кол чагыкчылар-биле чарар керээлеринин хевирин;

- конкурсу организакчыларын болгаш кол чагыкчыларын өске-даа негелделери.

1.6. Конкурсу тилекчилеринин дугайында шиттир хүлээп алыры-биле конкурсу комиссиязын тургузар. Комиссиянын составын болгаш ол дугайында Дүрүмү Тыва Республиканың Чазак бадылаар.

2. Конкурстуң киржикчилерин негелделер

2.1. Во Чурумда айткан конкурсу киржикчизи деп кымыл дээрге ол болза юридиктиг албан чери (хууда сайгарлыкчы-дыр), олар болза бо Чурумга дүшүрүр конкурсу киржикчизинге тургускан негелделерге дүшкен, конкурсу документациязынын өртекттерин төлээш, доктааткан чурум езугаар конкурсука киржип эргени албан черлерин азы хууда сайгарлыкчылар болур.

2.2. Конкурстуң киржикчилери дараазында негелделерге дүшкен турар:

- РФ-тиң хоойлуга чурумунга дүшүрүр Россия Федерациязының девиссээринге бүртүкткен турар;

- барааннар чедиреринге, ажилдар кылырга, ачы-дуза чедиреринге эргежок чугула чогуур бүдүрүлгө күчүлүг, дериг-херекселдерлиг, күш-ажыл курлар-ырылар болур;

- чорудар ажилдарын хевирлеринге тускай чөптүг болур;

- төлөвир кылыр шыдар буггалтер балансына;
- бюджеттеринин бүгү деңгелдеринге, күрүнең бюджеттен дашкаар фондуларынга хуусаазын эрттирген өрелери чок;

- ТР-ниң республика бюджетинге өреси чок болур.

2.3. Конкурстуң киржикчилери аңаа киржип чагыгдал аңгыда, дараазында документтерин кыерер:

- киржип документтерин бижимел дагызы;
- чорудар ажилдарының негелделерин, номенклатура, өртекттер, хемчээлдер дугайында медээлер;

- тургузукчу бүгү документтеринин нотариуска бүзүрүткен хоолгаларын;
- кылыр ажилдарын чөптүгүрүн, бүзүрүткен бижиктеринин хоолгаларын;

- конкурсу киржикчизин күрүнеден бүртүккэн органдан конкурстуң ук киржикчизи буураашкына азы эде организастаашкына таварышпай турар дээрээни дугайында шызылга;

- сөөлгү отчеттуг үеде бухгалтер отчетунун (№1 бухбаланс), орулгалар болгаш карылгалар дугайында отчет №2 хевир, оларның хоолгаларын;

- доктааткан чурум езугаар тургузукчунун бадылааны орулгалар чарыгдалдар сметазынын хоолгаларын;

- үндүрүг инспекциязында шызылга;
- конкурсу киржикчизинин банкыларда агар саннарын дугайында банкылардан шызылга;

- конкурсу киржикчизинин шимчөөс өңчүзүн дугайында бодунун шызылгазын;
- конкурсу киржикчизинин төлээлкен албан-дужалдыг кижизинин ат салганы, конкурсу киржикчизинин буураашкына таварышпашкы дугайында шызылга;

- конкурсу документациязын төлээнинин дугайында кытанын.

2.4. Күрүне хереглелинге барааннар садып алып, ажилдар күөсүлдери, ачы-дуза чедирер конкурстуң киржикчизи өңчүзүн хавыртыр, азы буураашкына таваржыр апарган болза, оларны конкурсука кыерип чедирер.

2.5. Чогуур үезинде чагыглы кыерген, конкурсу документтерин негелделерин күөсеткен киржикчилерин конкурсука кыерер.

3. Конкурсу документтерин кыереринин чуруму

3.1. Конкурсу документтерин бээринин (документтеринин төлөвирлиг бээрде) хуусааларын конкурстуң организакчызы доктадыр, ол дугайында дыңадыгы РФ-тиң хоойлуга чурумунга болгаш бо Чурумга дүшүрүр массалыг информация чепсектеринге парладып дыңадыр.

4. Конкурсука киржип чагыглар кыереринин чуруму

4.1. Конкурсука киржип чагыглар хүлээп алып чуруму дыңадырга айткан үе-хуусааның иштинде, албан езузу-биле парлаанда боттандырар. Конкурстуң организакчызы чагыглар кыереринин хуусаазын сонгаарлап болур. Ол дугайында дыңадыгыларын чагыглар кыереринин хуусаазын үш хонук чөптүгү, конкурстуң бүгү киржикчилеринге чорудуп дыңадыр.

4.2. Конкурсука чагыглар кыерерин бо Чурумга

болгаш конкурсу документтеринге дүшүрүр комиссия чугаалажып көөр болгаш конкурстуң тилекчизи тодаратынган таварышта кол чагыкчы-биле күрүне керээнин чарар.

4.3. Конкурсу комиссиязы дараазында таварышталарда конкурсука киржип чагыглардан ойталаар эргелиг:

- конкурсу киржикчизи бо Чурумунун 2 пунктузунда айткан негелделерге, ол ышкаш конкурсу документтеринин негелделеринге дүшүрүр таварышта;

- конкурсу киржикчизинин кыерген документтерин амы күшүгү хоойлуга болгаш бо Чурумга дүшүрүр;

- конкурсу киржикчизи бодунун чагымында кыерген чүдүлдерин комиссияга тайылбырлаарында ойталаанда.

4.4. Бир эвес конкурстуң чагыс-даа киржикчизи бо чурумун негелделеринге, конкурсу документтеринин негелделеринге дүшүрүр болза, комиссия бүгү чагыгларын хүлээп албас эргелиг.

4.5. Конкурстуң киржикчизи чагыглар хүлээп алып хүн доозугу же чедир негелде документтерин, өскөргөчелерин бодунун чагыг документтеринге кыерип болур.

4.6. Конкурстуң киржикчизи чагыглар хүлээп алып хүн эрткен соонда чагыг кыерер эргези чок. Оларның хуусаа бетинде кыерген чагыг документтерин чагаа халтарын часпайн, эзелеринге чедир эгидер.

4.7. Конкурсука киржип бүгү документтерин чагаа хавыга сукаш, хырбалааш чорудар.

4.8. Конкурсука киржип чагыг документтеринин почта дамчытыр чорудар азы конкурсу комиссиязының секретарының алды салдыргаш дужаал бээр. Чагаа хавы алган күнүн, шак-үезин айтп бүртүкээр.

4.9. Конкурсу киржикчизинин чорутканы болгаш хуусаа эрткиже чедир албааны чагыгларын чедир эгитпес.

5. Чагаа халтарын чазарынын, документтерин чугаалажып көөрүнүн чуруму

5.1. Конкурсука киржип чагыглар чоруткан чагаа халтарын комиссиянын хуралына, конкурсу эртер күнде комиссия даргазы, а ол чокта оң даасканын езугаар оралакчыды чазар.

Конкурсу киржикчилеринин төлээлкен кыерген чагаа халтарын чазар үеде кыерип болур эргелиг. Конкурсу киржикчилеринин төлээлери конкурсу комиссиязының секретарына бүртүкээр.

5.2. Конкурсу киржикчилеринин кыерген документтерин чагаа халтарын часкан соонда комиссияның доктааткан хуусаазында айткан бүгү негелделерге дүшүрүр чугаалажып көөр.

Конкурсу киржикчилеринин төлээлери документтерин чугаалажып үнелеп турар үеде хуралга кыерип.

5.3. Комиссия конкурсу киржикчилеринин чагыгды кыерген чүдүлдер талазы-биле тайылбыр алып эргелиг.

5.4. Комиссия конкурсу киржикчилеринин кыерген документтерин үнелээрде профессионал консультанттарын, эксперттерин кыериптирив болур.

5.5. Конкурсу киржикчилеринин кыерген документтерин чугаалажып көргөзүрүр, үнелээнин дугайында медээлерин албан езузу-биле аңаа хамаарышпас кыериптирив дыңатпас.

5.6. Комиссия комиссиязы, аңаа хаара туткан консультантлар болгаш эксперттер бо Чурумун 5.8. пунктузунда айткан медээлерин чагыгдал чарлаар болза, оларга РФ-тиң амы күшүгү хоойлуга чурумунга дүшүрүр харьысалга онаар.

6. Конкурстуң түнелдеринин дугайында шиттир хүлээп алыры болгаш конкурстуң тилекчизин тодаратыр

6.1. Комиссия конкурстуң түнелдеринин дугайында шиттир хүлээп алгаш, конкурстуң тилекчизин (тилекчилерин) конкурсу негелделеринге дүшүрүр хүлээп алып.

Бир эвес конкурсука элээн каш лоттарын кыерген болза, комиссия тилекчилерин лоттар аайы-биле тодаратыр.

6.2. Комиссия түнел шиттир хүлээп алырына эргежок чугула апарза, конкурсу киржикчизинин дугайында немелде медээлерин негээр эргелиг.

6.3. Бир эвес конкурстуң тилекчизин чарлаан соонда тилекчи конкурсука киржип негелделерге дүшүрүр барымдаалар үнүп келзе, тилекчизин конкурсу чагыгын бо Чурумну болгаш конкурсу документациязының негелделерин езугаар эде көрүп, конкурстуң чаа тилекчизин 7 календарыг хүн дургузунда бо Чурумун негелделеринге дүшүрүр чаа тилекчизин тодаратыр (конкурстуң өске киржикчилеринин аразында).

6.4. Конкурстуң түнелдеринин чарлаан күнде конкурсу организакчызының төлээлкен кыерген болгаш конкурсу тилекчилеринин төлээлкен кыерген чогуур негелделерин езугаар ажилчын бөлүктүн белекчезин конкурсу түнелдеринин протоколунга ат салыр. Конкурсу түнелдеринин протоколун Тыва Республиканың Чазак чөвүлөй бадылаар, оң соонда күрүне хереглелинге барааннар (ажылдар, ачы-дуза) талазы-биле күрүне керээниге ат салыр.

6.5. Конкурстуң тилекчизи конкурсу түнелдеринин протоколун бадылаар дугайында Чазак доктаалына ат салган күндөн 20 календарыг хүн дургузунда кол чагыкчы-биле күрүне керээниге конкурсу документтеринде айткан негелде езугаар ат салыр.

Бир эвес конкурстуң тилекчизи айткан хуусаада күрүне керээниге ат салбаан болза, конкурстуң организакчызы бо Чурумга дүшүрүр конкурстуң өске киржикчилерин аразында тилекчизин илередирив комиссияга дагыр.

7. Конкурсу эрттирер протоколду тургузарынын чуруму

7.1. Конкурсту эрттирер үеде комиссия конкурсу эрттиреринин протоколун тургузар, аңаа айтыр чүдүлдер болза:

- конкурстуң хевирин шилип алып дугайында шиттирив конкурсу организакчызының хүлээп алган үндезини;

- конкурстуң бүгү киржикчилеринин аттары болгаш адрестери;
- барааннарды (ажылдарын, ачы-дузаны) кыска бижимели;
- конкурсука киржип негелделерге дүшүрүр дээш комиссиянын ук конкурсука кирбээни

ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

киржикчилериниң даңзызы, аңа комиссияның хүлээп алган шийтирелиниң чыдаганын айтыр;

— конкурстун тирикчилериниң аттары, оларның алган балдарының саны, барааннар, ажылдар, ачы-дуза талазы-биле конкурс тирикчилериниң саналдары;

— «Күрүнө хергелдеринге барааннар чедирип сөөртүр, ажылдар күүсөдир, ачы-дуза чедирер чагылар конкурстарының дугайында» 1999 чылдың май 6-да № 97-ФЗ Федералдык хоойлунун 8 чүүлүнде көрдүнгөн өскө-даа медээлер.

8. Конкурс организацызының, конкурс

комиссиязының ажылын болгаш шийтирелини хомудаары

8.1. Конкурстун кандыг-даа киржикчиси конкурс организацызының болгаш комиссиязының ажылыга болгаш шийтирелиге хамаарыштыр бижимел хомудалды Тыва Республиканың Чазак Даргазынга киржип болур.

8.2. Конкурс эрттирер үеде конкурс организацызының хүлээп алган шийтирели Россия Федерациязының хоойлужудулгазының амгы күштүг негелделеринге дүүштүр суджа хомудал болур.

Күрүнө символиказын негереңгейкидериниң талазы-биле ажыл-хемчеглер комплекзин бадылаарының дугайында 2002 чылдың август 13 № 545 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Президентизиниң 2002 чылдың апрель 1-де № 97-554 даалгазын күүсөдир-биле Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААЛДРЫ БОЛЗА:

1. 2002-2004 чылдарда Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Күрүнө символиказын негереңгейкидериниң талазы-биле ажыл-хемчеглер комплекзин бадылаар (кошкан).

2. Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле ямазынга, Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге ямазынга, Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүнө комитетинге, Тыва Республиканың Күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органның материал-техниктиг хандырылганының талазы-биле күрүнө эргелелинге Тыва Республиканың Саң ямазы-биле кады ажыл-

хемчеглер комплекзиниң акшаландырышканын өй-шаанда көөр.

3. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцелиязынга ажыл-хемчеглер комплекзиниң күүселдезиниң чорудулгазының дугайында медээни квартал төнеринге чедир 15 хонуктан орайттай, Россия Федерациязының Парлалга, телерадиоам-чыдылга болгаш массалыг коммуникация чепсектериниң талазы-биле ямазынга чорудуп турарын дагыр.

4. Во доктаалдын күүселдезиниң контролон Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлелиге онаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы
Ш.Ооржак

Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың август 13-е № 545 доктаалы-биле бадылаан

2002-2004 чылдарда Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Күрүнө символиказын негереңгейкидериниң талазы-биле ажыл-хемчеглер КОМПЛЕКИЗИ

№ п/п	Ажыл-хемчеглерниң ады	Харысалгалыг кижилер	Күүселдезиниң хуусаазы
1	Тыва Республиканың күрүнө символиказын ажылгаарының хей-ниити база күрүнө езулалдарының системаны тургузарының талазы-биле санал-оналдары белеткээри	Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцелиязының информас-аналитиктиг эргелели, Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели	2004 чылдың IV кварталы
2	Республиканың ямылар болгаш ведомстволар удуртукчулары-биле, төлээлекчи болгаш күүсекчи эрге-чагырга органның, тус чер бот-башкарыга органның харысалгалыг ажылдак-чылары-биле оларның төлээлери киржип турар хей-ниити ажыл-хемчеглерин эрттирип тура, күрүнө символиказын ажылгаарының талазы-биле тускайжыт-тыган семинарлары эрттирери	Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцелиязының информас-аналитиктиг эргелели	2002-2003 чылдар
3	Күүсекчи эрге-чагырганың республика органның, күрүнө албан черлериниң болгаш организацияларын үндүрүп турары информастыг болгаш таныштырылга матери-алдарыга күрүнө символиказын кирери	Тыва Республиканың күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органның материал-техниктиг хандырылганының талазы-биле күрүнө эргелели**	2002 чылдың IV кварталы
4	Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүнө сүлде демдектерин бүдүрери талазы-биле күрүнө чагызын дугайында санал-оналдары белеткээри *	Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели, Тыва Республиканың Юстиция ямазы	2002 чылдың IV кварталы
5	Күрүнө символиказын көздүрүп дорамчылап, куду көргени дээш административтиг болгаш кеземче харысалгалыг таарыштырып турар хоойлужудулганы ажылгаар практиканың дугайында сайгарылгалыг материалдары белеткээри	Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели, Тыва Республиканың Юстиция ямазы	2002 чылдың IV кварталы
6	«Барааннарның массалыг бүдүрүлгезинге, массалыг информация чепсектеринге болгаш реклама продукциязынга (оон иштинде политиктиг шынарлыг), а ош-мышкаш хуу кижилерге күрүнө символиказын ажылгаарының чурумунун дугайында» Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чаргызының төлөвлелени белеткээри	Тыва Республиканың Экономика ямазы, Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели	2002 чылдың IV кварталы
7	Ямылар болгаш ведомстволары, күүсекчи эрге-чагырганың, тус чер бот-башкарылганының органның күрүнө символиказының дугайында федералдык база республика хоойлулары-биле хандыраы	Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцелиязы	2002 чылдың IV кварталы
8	Күүсекчи эрге-чагырга органның атрибутиказынга (бланкылар, тамгалар, шылбалгалар болгаш оон-даа өскө) күрүнө символиказын ажылгаарының чурумунун дугайында Дүрүмү ажылдап кылары	Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели, Тыва Республиканың Юстиция ямазы	2004 чылдың I кварталы
9	«Тыва Республиканың Чазак Даргазының тугунун дугайында» Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чаргызының төлөвлелени белеткээри	Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели	2002 чылдың VI квартал
10	Сентябрь 1-де ортумак ниити-өөредилге черлериниң 1-4 класстарыга «Россия хамаатызының кичээли» эрттирери	Тыва Республиканың Өөредилге ямазы, Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели	Чыл санында
11	Россия Федерациязының Конституция-зының Хүнүнүн бүдүзүндө ортумак ниити-өөредилге черлеринге «Россияның кичээ-ли», оон иштинде күрүнө символиказынга турскааткан кичээли эрттирери	Тыва Республиканың Өөредилге ямазы, Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели	Чыл санында

1	2	3	4
12.	Школа назыны чептээн уруглар албан черлеринге болгаш ортумак ниити-өөредилге черлериниң бирги класкыга сүмелеп турар өөредилге комнарыңче Россия Федерациязының Күрүнө тугунун болгаш Күрүнө сүлдезиниң («Ф» болгаш «Г» үжүктер), Тыва Республиканың Күрүнө тугунун болгаш Күрүнө сүлдезиниң («Т2 болгаш «С» үжүктер) чуруктарын кирери	Тыва Республиканың Өөредилге ямазы, Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели	2002 чылдың I кварталы
13.	Ортумак ниити-өөредилге болгаш тускай өөредилге албан черлериниң өөредилге программаларыңче база класстан дашкаар ажыл планыңче Тыва Республиканың Күрүнө гимниниң сөзүглелин болгаш аялганын өөренгирин кирери	Тыва Республиканың Өөредилге ямазы, Тыва Республиканың Культура ямазы	2002 чылдың IV кварталы
14.	Күрүнө символиказының дугайында теледамчыдылгаларны белеткеп тургузары	Тыва Республиканың Парлалга талазы-биле күркомитеди, Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели	2003 чылдың IV кварталы
15.	Уругларга болгаш элээдилерге турскааткан Россияның база Тыва Республиканың күрүнө символиказының төөгүзүнүн дугайында номнары үндүрери*	Тыва Республиканың Культура ямазы, Тыва Республиканың Өөредилге ямазы, ** Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели	2003 чылдың IV кварталы
16.	Тыва Республиканың Күрүнө тугу, Тыва Республиканың Күрүнө сүлдези, Тыва Республиканың Күрүнө гимниниң сөзүглели-биле катая, чуруктарлыг полиграфия продукциязының (плакаттарның, календарларның) үндүрүлгезин организаастаары	Тыва Республиканың Парлалга талазы-биле күркомитеди, Тыва Республиканың Культура ямазы, Тыва Республиканың Өөредилге ямазы, Тыва Республиканың Күш-ажыл ямазы	2003 чылдың I кварталы
17.	«Россияның күрүнө символдары» деп чылдың эртер бүгү-россия делгелгезинге киржилге	Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцелиязының информас-аналитиктиг эргелели, Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели, Тыва Республиканың Культура ямазы**	Чыл санында
18.	Республиканың Алдан-Маадыр аттыг музейиниң базасынга доктаамал делгелгени организаастаары болгаш оон үндезининге Россияның болгаш Тыва Республиканың күрүнө символдарының төөгүзүнүгө турскааткан көжүп чоруур экспозицияларны тургузары	Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели, Тыва Республиканың Культура ямазы	2002 чылдың IV кварталы
19.	Россия Федерациязының Күрүнө гимниниң күүселдези-биле бир дугаар паспорт ал турар хамаатыларга россий-жи паспорттарны байырлыг байдалга тысыра	Тыва Республиканың ИХЯ-зы	Доктаамал
20.	Россия ИХЯ-зының 200 чылынга турскааткан ажыл-хемчеглерин эрттирип тура, Россияның күрүнө символиказын кирери	Тыва Республиканың ИХЯ-зы	2002 чыл
21.	Тыва Республиканың Күрүнө гимни күүселделиг тускай телевидеоор-ликтерин бүдүрери. Ол теледамчы-дылганының үезинде Тыва Республи-каның Күрүнө гимнин сөзүглелдиг тигрлер-биле үдээрин көөр*	Тыва Республиканың Культура ямазы, ** КТРК «Тыва»	Доктаамал
22.	Күрүнө символиказын Тыва Республиканың девискээринде эрттирип турар албан езузунун спортчу маргылдааларының атрибутиказынга ажылгаарының дугайында санал-оналдары белеткээри	Тыва Республиканың Күрспортому, Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели	2002 чылдың III кварталы
23.	«Тыва» КТРК-ның каналыга Тыва Республиканың күрүнө символиказының хевирлеттирил тургустунуунун төөгүзүнүгө турскааткан барымдаа-публицистиктиг фильмин тургузары болгаш дамчыдары	КТРК «Тыва», Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели, Тыва Республиканың Культура ямазы**	2003 чылдың II кварталы
24.	«Тыва» КТРК-ның телеканалыга күрүнө символиказын негереңгейкидип турар теле болгаш радиодамчыдыл-галарны белеткээри	КТРК «Тыва», Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Геральдика чөвүлели	Доктаамал
25.	Россия Федерациязының Күрүнө гимнин болгаш Тыва Республиканың Күрүнө гимнин бижиткен компакт-дискилерни база аудиопродукцияны үндүрери	КТРК «Тыва», Тыва Республиканың Культура ямазы	2003 чылдың II кварталы
26.	Ат-сурагылыг күүседикчилерин күүсеткени Россия Федерациязының Күрүнө гимниниң болгаш Тыва Респу-бликаның Күрүнө гимниниң видео болгаш аудиоклиптериниң бүдүрүлгезин органи-заастаары база оларны дамчыдары*	Тыва Республиканың Культура ямазы, КТРК «Тыва»	РФ-тин болгаш ТР-нин күрүнө байдалдарының бүдүзүндө (док-таамал)
27.	Россия Федерациязының хамаатызы эрге-байдалды алганың, чаа российжи паспорттарны алганының дугайында информастыг сюжеттерни белеткээри	Тыва Республиканың Парлалга талазы-биле күркомитеди, КТРК «Тыва»	Доктаамал
28.	Тыва Республиканың Чазак Бажы-нының оран-савазынга геральдиктиг барааннар садар тускайжыттыг садыгны ажыдарының дугайында айтыргыны шийтирилээр*	Тыва Республиканың күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органның материал-техниктиг хандырылганының талазы-биле күрүнө эргелели**	2003 чылдың I кварталы

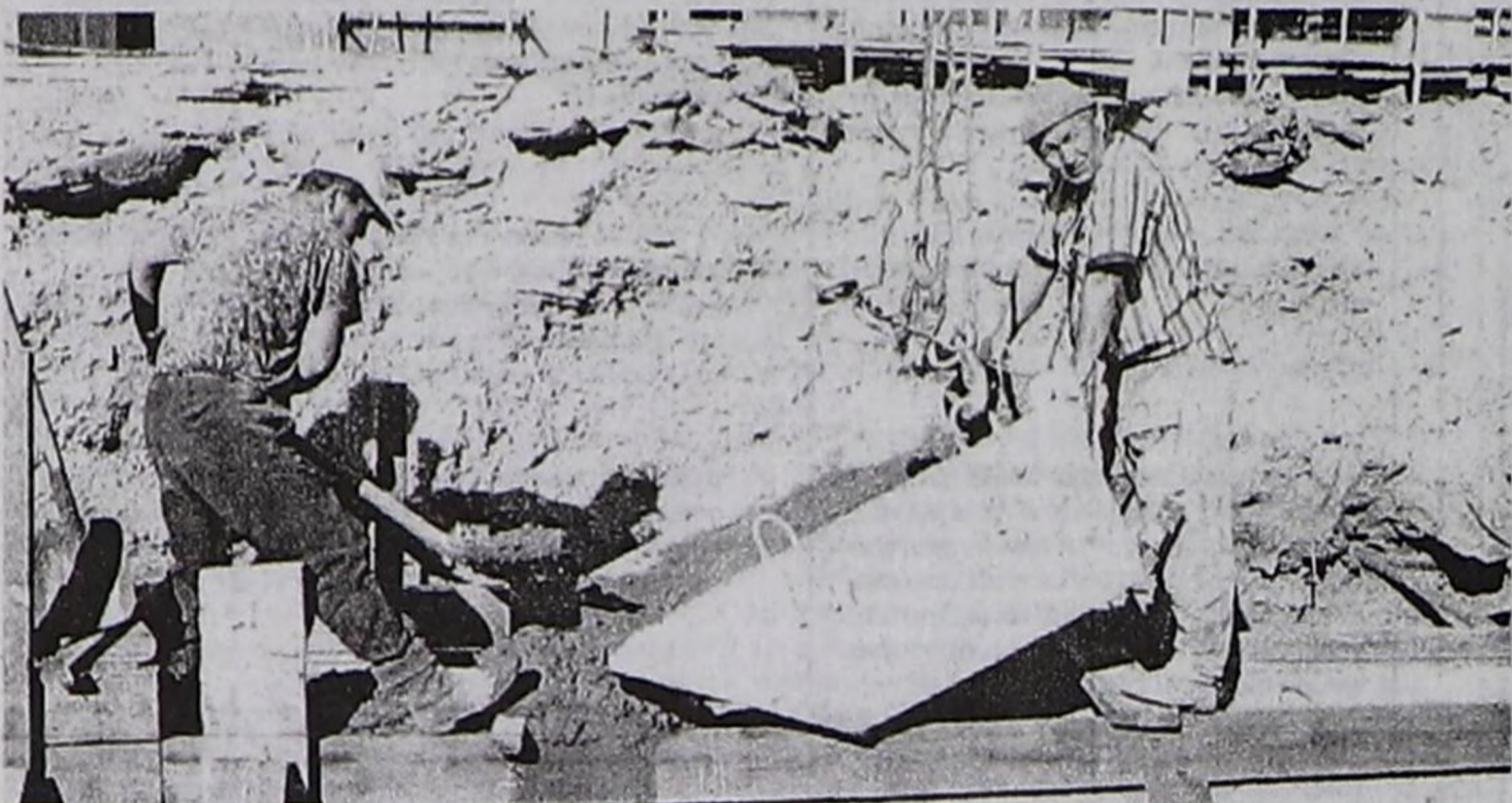
Тайылбыр:

* - акшаландыраы көрдүнгөн ажыл-хемчеглер

** - акшаландырышканы дээш харысалгалыг ямылар болгаш ведомстволар

Кызыл хоорайда халдавырлык аарыглар эмнелгезиниң чаа тудуунда бо хүннерде ажыл кидин түлүк. Ынчанмай канчаар, чаа эмнелге тудуун бо чылдың ноябрь айда доозар сорулганы тудугжулар мурнунда салган.

биле ханалар салган, чамдыктары бетон куткан, оңгар каскан, каңнаар ажыл кылган, соңга рамалары эптей суккан, чай чокла турлар. Бригадир Н.Л.Бүрүкей: «Кызыл ажылдары ам-даа хей тудуг бо. Ындыг-даа болза ону ноябрьга чедир тудуп доозар дээш кызып-ла тур бис» деп, чай аразында тайылбырлады.

Иштин малгаштаар, чугайлаар ажылдарны СУ-48 бүдүрүлгенин шеверлекчилери чорудуп турар. Ынчангаш ук тудугнуң иштинде-даа, даштында-даа ажылдап турар кижилерниң хейү аажок. Бригадир Н.Л.Бүрүкей эн эки ажылдап турар деп Ириксон Баян-оолду, Альберт Дагбаны, Каң-Демир

ону база чурукка тырттырып ап көрүңер» деп диледи. Малгаш хоюдар машина чанында ажылдап турган ажылчынга чедип келдивис. Ону дораан танып кагдым. Шагдан тура, бүгү назынында тудугга ажылдап келген мурнакчы ажылчын Виктор Шывакпутович Ховалыг болду. Мөгө-шырак, шалыпкын боду ол-ла хевээр. Малгашты дыка дүрген хожоткаш, носилкаларже каап бериле тур. Хоочуннун ажылга эптиг деп чүвезин магаддывыс. Орус эжи анаа эвес бисти эдертип чедире бер-

Республиканың тудугларында

НОВАБРЬ АЙДА ДООЗАР

Ук тудуг-биле таньжып чеде бээривиске, ында «Кызыл тудуг «Сервис» бүдүрүлгезиниң ажылчыннары: дашчылар тууйбулар-

Кууларны мактап чугаалады. Ыа аразында кран башкарыкчызы орус эр кылаштап келгеш: «Мында мурнакчы ажылчын бар,

генин дораан билдивис. Чурукка тырттырып-даа алдывыс.

Оон прораб Юрий Семенович Дурымановка ужураш-

тывыс. Ол акша-хөреңгиниң үзүктелип кээп турарынга хомудап чугаалады. ТР-ниң Чазаа тудуг кылырынга бо хүннерге чедир 20 млн. 103 муң рубль үндүрүп берген болза, кылдынган ажылдың өртөө 24 млн. 624 муң рубль бооп турар. Ынчангаш саң-хөө хандырылганы чогуур өйүндө келир болза, бо тудугну ноябрь айга чедир доозуп болурунун аргазы бар дээрзин Юрий Семенович чугаалады.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: халдавырлык аарыглар эмнелгезиниң тудуунун нити хевир; тудугжулар ажыл үезинде.

Васильев БАЛЧЫЙ-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

АҢАА КИРЖИРИ — ХАМААТЫ ХҮЛЭЭЛГЕВИС

Эрте-бурунга-ла кандыг-даа чон «чеже бис?» деп айтырыгны бодунга салып чораан. Шаг-төөгүнүн чизе документилери шыгжаттынп арткан. Чижээлээрге, баштайгы чон чизези бурунгу Кыдатка 4 муң чыл мурнунда болган. Россияга Петр 1 хаан үезинде янзы-бүрү чизелер чедишсиниң чоруп турган (1710-1721 чылдарда).

ЧОН ЧИЗЕЗИНИНГ ТӨӨГҮЗҮ

Россияга 1897 чылда барык дөргөн чыл ишинде белеткен келгеш, эң шынарлык чон чизезин чоруткан. Ынчан төлө-вирлиг санакчы ажылдакчыларындан аңгыда, хей-ниити эгелээшкени-биле санакчылар база киржип турган. Ол халас ажылдааннар «1897 чылдың бирги бүгү чон чизезинге эки күш-ажылы дээш» деп медалдарны тывыскылаан.

ССРЭ турда бирги Бүгү-эвилелдин чон чизези 1926 чылдың декабрь 17-де болган. А ийги-зин 1937 чылда эрттирген, оң түннелдери чизе мурнунда парлагынган үнелелден куду болган. Ынчангаш ССРЭ-ниң Чазаа ол чизени «четпес» деп санаан болгаш чүгле удурткучуларны эвес, харын бүгү чуртка статистери репрессияга таварыштырган. Оларның эвээш эвезин, оң иштинде ССРЭ-ге статистиканың үндилекчизи О.А.Квиткинни, боолап шииткен. Баш удур санаашкын-биле чуртка 170 млн. кижилер турар ужурул, а чизе түннели-биле 162 млн. болган. Чоннун өлүм-чидимин (аш-чут, аарыг-аржык, репрессия база өске-даа чылдаганнар) чарлаарындан Чазак корткан. Оон түннелдериниң кезик-чамдыгы 1990 чылда парлалга үнген. ССРЭ-ге сөөлгү чизе 1989

чылда эрткен, чизе хуудустарынга 25 айтырыг турган. Ол чизениң түннели-биле ынчан Тывага 40 аңгы-аңгы нацияның 310,9 муң кижилер бүрүткеттинген. Архив материалдарындан алырга, ХХ чүс чылдың эгезинде Тываның үндезин чурттакчылары 50 муң хире кижилер турган, 90 хуузу мал болгаш аңныр ажыл-агыйлыг.

1928 чылда Тываның ниити чону 60 муң кижилер, тывалар — 48 муң, 12 муң өске нация чон. 1944 чылда Тываның ниити чону 95,4 муң кижиге чедир өскөн, 14,3 муң өске нация чон. Оларның 24,1 хуузу ажылчылар болгаш албан-хаакчылар, 4,9 хуузу — колхозчулар, 71 хуузу — хуу ажылдыг тараачылар болгаш устывышчылар.

Чоннун амыдыралын экижидерде амгы чуртталганы өөренип тургаш, социал-экономикалык политиканы таарыштырарда чизе чугула херек. Чурттуң келир үезин тодарадырда, чоннун чизелээшкенин чорудар чылдагааны ында. Бо чизени РФ-тин Чазааның 1999 чылдың сентябрь 22-де хүлээп алган доктаалын езугаар 2002 чылдың октябрь 9-16-нын хүннеринде эрттирер кылдыр шиитпирлээн.

ЧИЗЕ ДУГАЙЫНДА ЧҮНУ БИЛЗЕ ЧОГУУРУЛ

Улус ажыл-агыйының келир үезин тодарадып тургузарда,

чурттакчы чон дугайында тодарагай медээлер херек. Чоннун саны, оң ажыл-чорудулганының байдалы, турар черлериниң дугайында эң шын харыыны чүгле чон чизези бээр.

Чон чизезиниң кол сорулгазы — кижилерниң кайда, канчаар мөөңөлгенин, чеже аш-чем, идик-хеп херегил, ажылчын күш кайда чедишпейн турарыл, чуртталга бажыңнары, дыштанылга черлерин кая, кашты тударыл деп айтырыгга харыыны бээр. Бүгү-ле эргежок чугула алыр медээни чизе хуудузуна айтыркан. Чизеге белеткел үезинде паспорт чурумунга хажыдышкыннар илереттинер. Кудумчу ады, бажың дугаары, паспортта кири бижидилгеге дүгжүп турар ужурул.

2000 чылдың эгезинде Тывада 1000 эр кижиге 1047 херэжен чон деңнелдиг турган. 1999 чылдың сан-түннери-биле алырга, Тывада чурттаарының ортумааңыны — 56 хар болган. Эр улус 50,7, херээженнер — 62,1 хар. 1989 чылдың чизезиниң түннели-биле чурттаар назы — 62,4 турган. Эр улус — 57,3, херээженнер — 67,8 турган. Он чыл ишинде чурттаар назы көскүзү-биле кызырылган.

Хүндүлүг чонум, чизеге кири бижидилгеге киржип, күрүнениң бо улуг ажылынга киржири — хамааты хүлээлгевис дээрзин утпаңар.

КОЖУУНДА ЧИЗЕГЕ БЕЛЕТКЕЛ

Чаа-Хөл кожуун чагырганының статистика килдизинде чон чизезиниң талазы-биле хары-салгалы ажылдакчыга Айлаана

Шактар бажыглаттынган. Ол чизеге белеткел ажылдарын сумулар аайы-биле башкарып, харылап турар. Кожуунда чизе талазы-биле 21 кижилер составыг комиссия тургустунган, ажылдап турар, оң даргазы кожуун чагырга даргазының экономика талазы-биле оралакчызы А.Т. Суван.

ТР-ниң Чазак доктаалдарында үндезилеп, кожуун чагырганы чизеге белеткел ажылдарының дугайында доктаалдарны хүлээп ап, оң күсселдезин хынаары-биле аңаа хамаарылгалыг харысалгалыг ажылдакчыларның информацияларын дыңнап, чедер-четпестерни сайгарып, ону эдер талазы-биле дарый хемчеглерни ап турар.

Кожуун картазы тодараттынган. Эге сан-түң езугаар кижилер санын участоктар аайы-биле хуваарга мындыг болган: Чаа-Хөл сумузу, бирги участок — 1205, ийигизи — 1157 кижилер, үшкү участок — 1247 кижилер. Кызыл-Даг сумузу — 1166, Ак-Турук сумузу — 1644, Шаңчы сумузу — 400 кижилер. Ниитизи-биле кожуунда 6819 кижилер бар деп тодараттынп турар.

Тускай шилилге езугаар чизеге ажылдаар санакчылар, башкарыкчылар болур 44 кижилер шилилтинген, олар чогуур семинарны эртерлер. Чон чизезин бүгү Россияга, ол ышкаш Тывага бажың бүрүзүн кезип тургаш чорудар. Тускай көрдүнгөн майык езугаар хей айтырыглар долдурар. Ынчангаш кижилер бүрүзү оон чалгаараан херээчок, айтырыгларга шын, тодар-

гай харыыны бээр ужурул. Ынчангаш кижилер бүрүзү бо чылдың октябрь 9-16 хүннеринде бажыңыга турары чугула. Сургакчылап азы түр када чорук чоруур апарза, чогуур хемчегни эртежик алыр херек.

Бо чизе муң чылдарның белдиринде эртип турары бир онзагай, эрткен муң чылдың төнчүзүндө, бо муң чылдың эгезинде чеже турганы тодарттынар. Чизениң түннелдери эртем езузу-биле амыдыралчы айтырыглар шиитпирлээринге кончуг чугула ужурулдузальг.

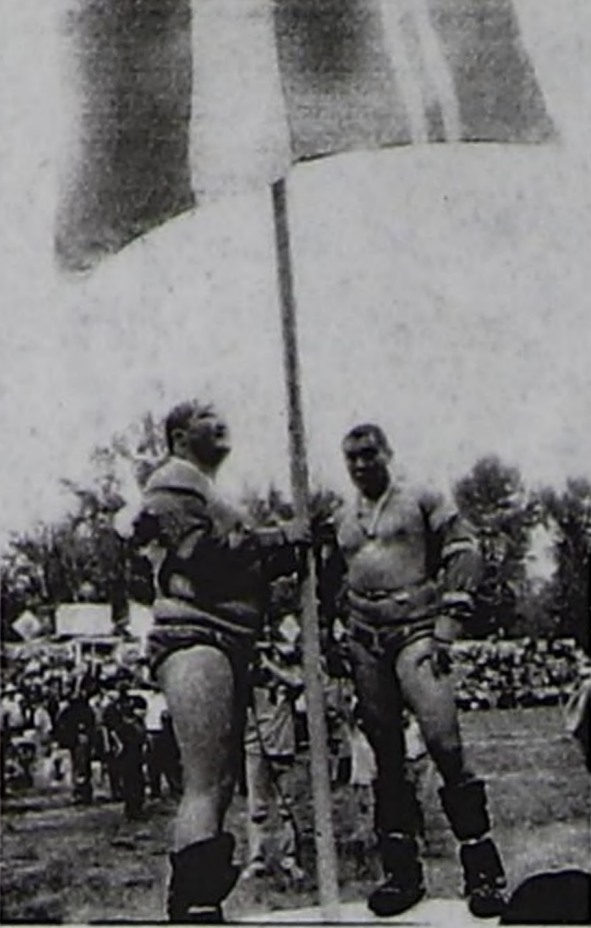
Суму бүрүзү чизе номнарын (ажыл-агый номнарын) катап-катап хынаар, чеже кижилер көжүп чорутканын, өөренип чоруткан кижилерни, кандыг-бир чылдагаан-биле үнүп чоруткан хамаатчыларны ылап тодарадыр болгаш суму девискээринче көжүп азы ажылдап келген кижилерни дораан кири бижидер.

Паспорт бар-чогун хынаар. Сөөлгү чылдарда ажык-чарлыг чорукту ажылдап алгаш, кудумчулар аттарын тус чернин кижилер аттары-биле адап алган болгай бис. Бир эвес паспорт эрги кудумчунун адында хевээр болза, ол шын эвес болур. Кожууннун чизе комиссиязын акшаландырар талазы-биле кожуун чагырганы хемчеглерни ап турар. Чизени үезинде, дүргөн, шынарлык эрттирер дээш тодарагай ажылдар кожуунда чоруттунуп турар.

Дегут ДЕМЧИК.
Чаа-Хөл суур.

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮН, НААДЫМНЫ ТЫВА ЧЕРГЕ БАЙЫРЛААНЫ

ЧАРЫННЫГГА ДУЖУП БЕРИП КӨРБЭЭН

Наадымның бүгү оюн-тоглааның кол өззө болур хурешти сонуургаан аалчылар, кызылчылар "Хуреш" стадионун хос олут чок кылдыр ээлепкен. Тываларның эң-не сонуургаары, хүндүлээри, магадаары хуреш, шынап-ла, адаан-мөөрейлиг чараш-ла оюн. Хурештиң доктаамал тайылбырлакчызы Владимир Сумакинович Биче-оолдун бистиң тыва көрүкчүлөр дугайында магадап чугаалаан сестерин дамчыдай: "Россияда Осетия, Дагестан дээн ышкаш мөгелер чуртундан келген спортчулар безин тыва көрүкчүлөрү магадаар улуг-бичи дивес, шугуу кээп көөр. Хуреш дээрге-ле оларның езулуг чоргааралы-даа болза, маргылдааны чүглө эр улус кээп көөр. Маана келгеш бистиң чонну шуу магадаар улус." Ол ышкашыл, ыңдыг кончуг хурешке ынак, аңа бердинген, ол дээш аарып чоруур тывалар-дыр бис. Ынчангаш мөгелеривис-даа хей-аыттыг, ат-алдарлыг. Олар бүгү делегейге төрөөн Тывазын алдаркыдып чоруурлар.

Хуреш эгелээринин мурнунда театржыткан көргүзүп болду. Ол дээрге база-ла тыва мөгелеривиске хүндүткел, хурешти сонуургап келген чонга мөгөйиг-дир.

Бүгү Тываның шыырак дээн 128 мөгелеринин чыскаалын-даа чарлапты. Содак-шудактарын кеткен чоргаар, сүрлүг мөгелеривис чыскаалып алгаш, стадионче кирип келирге, бүгү чон оларны адыш часкап, шимээн-дааш, өөрүшкү-биле уткуп алдылар. Мөгелерин аразында Наадымның он дакпыр чемпиону Чаан мөге Аяс Монгуш, оң акызы Владимир Монгуш, оң огу Ай-Демир Монгуш, тыва көрүкчүнү магадап, чоргаар-лашып мөгери Алдын-оол Куулар, Маадыр Монгуш, үрдө көрүкчүлөрүн өөртпээн, хурешпээн (кадыкшыл байдалынын аайы-биле) мөгевис Амир Монгуш, хоочун мөгелер Сүктөр Шимет, Алексей Хомушка, ат-сураа билдингир апарган мөгелер Чимит Куулар, Вячеслав Монгуш дээш, кымнарны чок дээр! Мөгелер хүндүткелдин долгандырыын кылып кылаштааш, көрүкчүлөринге байыр чедирип,

холун чайып, чайыналдыр хүлүмзүрүп эртилер.

Хурештиң баштайгы салыг-даа эгелээ. Шыырак мөгелер удурланыкчыларын чииги-биле каап-ла турлар. Алдын-оол Кууларның онаанга таварышкан Кызылдың мөгези Белек Байырны акызы ийи хол кырынга өрү көдүргөш, анаа салып кагды. Сүктөр Шимет акызы-биле хурешип турган Артур Ооржак арга ажылап чадап чорда-ла, дискээ черге дээпкен. Орус мөге Евгений Чайфудинов бодунуң онаан чииги-биле октап алды.

Маргылдааның кол шаңналынче кордакчылар — ийи аажок шыырак мөгелер Вячеслав Монгуш биле Мерген Монгуш бирги салыг-да-ла душчуп келдилер. "Кайызы-ла октаар ийик? Слага-ла боор" — джип орган көрүкчүлөр, шынап-ла, часпаан. Бо удаада Вячеслав Монгуш октап кагды.

Дараазында ийи мөгени шөлче кыйгыра бээрге-ле, көрүкчүлөр шимээрпөп үндүлөр, кымнар боор дээш топтап көре бээримге, ат-сураа билдингир мөгевис Чимит Куулар биле оон база-ла чыда кагбас ат-сураалыг анык мөге Семис-оол Опанас болду. Кайызы-даа дүрген, чараш хурешти мөгелерни канчап көрүк-сесес боор. Ам канчаар, онаг дужуп келген соонда, ийи мөге тутчур, кайы-бирээзи тиилээр апар. Көрүкчүлөр тын тынмайн, олардан карак салбайн орлар. Ийи мөге сегиржи алган соонда, карак чивеш аразында бир көрүкчүлөргө, Чимит Куулар октадып алган болду.

Ол ийи шыырак дээн мөгелерин хурешип көрүп ораарыс аразында, Наадымның аныктар хурешти ийи дакпыр чемпиону, ийи "Ока" автомашинаның ээзи, Өвүрнүң анык мөгези Седен-оол Ким база бирги салыг-да-ла октадыпкан болду.

Ийги салыг. 128 мөгениң 64-ү арткан. Владимир Монгуш, Аяс Монгуш, Амир Монгуш, Маадыр Монгуш, Семис-оол Опанас, Комбуй-оол Алик, Андрей Хертек, Вячеслав Монгуш, Кунгаа Начын, Аяс Ондар, Куулар Алдын-оол ийи салыг-да боттарының онаан чииги-биле октап алдылар. Аныктардан ийги салыг-да Каң-Демир Куулар, Данзы Белек, Мартис Монгуш, Ай-Демир Монгуш, Меңги Хапылак, Сайын-Белек Тумат, Кайгал-оол Донгак ачыр-дачыр сегиржип тургаш, онагларын октап алдылар. Олар үшкү салыгже кирген.

Ийги салыг-да солун хурешти Самбуу Эдик биле Евгений Чайфудинов көргүстүлөр. Дыка үр тутчуп келгениң түннелинде орус мөге япон хуреш дзю-дону аргазын ажыглааш, Эдикти хөлчөк-даа чараш дүжүргөн ышкаш болду, көрүкчүлөр ою магадап, алгы-кышкы-даа денди болган. Судьяларның шиткели-биле деңге дүшкен дээш, ийи мөгени катап хурештирген соонда, база-ла дыка үр сегиржип келгениң түннелинде ийи мөге-даа дүжүрүштү-ле! Чамдык көрүкчүлөр Эдик даяныпкан джип алгыржып шаг болдулар, ынчалза-даа судьяларның шит-

кели-биле Эдик Самбуу онаан октаан. Бо удаада орус мөгени чаптааш, ол дээш сагыш аарып шаг болдулар, ынчалза-даа Эдик шыдажып үнген. Ынча хөй көрүкчүлөр удур турда, тиилеп үнүп деп чүве амыр бе?!

Үшкү салыг. Ам, шынап-ла, шыырактар шүүрелип артканы чугаажок. Салыг бүрүзү солун эвеспе! Ол-дур көрүнер даан, Комбуй-оол Алик биле Алдын-оол Куулар таваржы берди! Кайызы-ла октаар ийик, аныяа бе азы дуржулгалы бе? Алдын-оол Кууларның шөлде хурешти чери безин чангыс талазында болду ийин. Даргалар олурар трибунаның оң талазында, ыяап-ла орта тутчур. Ынчангаш ол өөрөнгө талазынче базып чорупту. Акызының соондан Алик кылаштап чөдө бергеш, хол тутчуп мендилешкеш, кезек көржүп алган туруп-туруп, тутчуп кирип-тилер. Ачыр-дачыр сегиржип турган Алик бо удаада акызынга октадыты.

Анык мөге Ай-Демир Монгуш үшкү салыг-да аймак Арзылаңы Маадыр Монгушка душкан. Дыка-ла үр хурешкеннер. Маадыр Монгуш хенертен буттаан соонда, Ай-Демирни октап алды.

Чүглө күштүглөр шүүрелип арткан үшкү салыг-да ийи эң-не шыырак, чараш аргаларны ажыглаар, ат-сураа билдингир апарган мөгелер душчуп келди. Ол дээрге Кайгал-оол Донгак биле Кунгаа Начын-дыр! Кайызы-даа кандыг дээрли, езулуг мөгелер-дир ийин. Кайызынга-даа болчур аайын тыппас сен. Анык мөгелериниң эки чүвези — үр боданып турбас, кизирт-козурт сегирешкен соонда, кайы-бирээзи черде чыдар. Бо удаада Кунгаа Начын октап кагды. Эр хей, Начын!

Ийи анык мөге Каң-Демир Куулар биле Меңги Хапылак таваржып келген. Каң-Демир элээн дуржулгалынын көргүзүп, Меңгини октап алды. Шолбан Монгуш Өвүрнүң анык мөгези Сайын-Белек Туматты октады. Сүт-Хөлдүн Алаш Монгушту Чаа-Хөлдүн Аян Сараа октады.

Ийи аар килдик мөгелер Эдик Самбуу биле Сүктөр Шимет душкан. Хөлчөк-даа таарышканнар. Эдик улуг мөгеден кил талазы-биле шуолуп-ла чыда кагбас хире. Хоочун коктуг джип олурувуста, кайда боор, анык мөге Эдик Самбуу октап кагды.

Дөрткү салыг. Бо удаада шыырактарның шыырактары 16 мөге арткан.

Маадыр Монгуштуң онаанга душчуп келген Эдик Самбууну ол буттааш шөлген соонда, онаан чииги-биле эртип алды. Вячеслав Монгуш Куулар Каң-Демирни октаан. Шолбан Монгушту Начын Кунгаа, Сараа Аяны — Андрей Хертек.

Солун хурешти Аяс Ондар биле Амир Монгуш көргүстүлөр. Шала бичежек мага-боттуг-даа болза Аяс кайгамчык чараш мөге. Бо удаада онагларын анаа оюн бодап каап келди. А дөрткү салыг-да Амир акызынга дүжүк келгеш, ол оожумнап, бодамчалыг былдай каап, шала дезик-сеп шаг болду. Амир ону холче кирип чадап дыка үр болган болду ийин. Моол мөгелерни дивидеир Амир акызындан сезинмес аргажок. Хеп-хенертен

ийи мөге тутчуп кирипкен соонда, үр болбаанда Аяс акызының адаанга кээп дүштү.

Ийи арга-дуржулгалыг, ийи шыырак мөге — Алдын-оол Куулар биле Владимир Монгуш таварышкан. Бирде сегиржип ап, бирде ийи аңгы кылаштажып чоруй барып шаг болдулар. Бир сегиржип алышкаш, Алдын-оол акызын көдүргөш октаар бодааны ол ийикпе, адаанче киргеш, арга ажыглаар деп чорааш, боду дискетенипти. Ынчалдыр хоочун мөге Владимир Монгуш октаан.

А Аяс Монгуш кым-даа душчуп кээрге, ойтур идип чорудуптар ийикпе, донгайты идиптер ийикпе — черле тын тындырбастыр.

Бешки салыг. Сес эң шыырак мөге арткан. Олар кымнарыл дээрге Аяс Монгуш, Амир Монгуш, Маадыр Монгуш, Владимир Монгуш, Вячеслав Монгуш, Андрей Хертек, Опанас Семис-оол, Начын Кунгаа-дыр.

Аяс Монгуш Опанас Семис-оолду октап алды. Даай орда чээни чоргаар джипи ышкаш, Амир Монгушка оң кады төрөөн угбазының оглу Андрей Хертек душчуп кээрге, олар шыңгыты тудушпадылар-даа. Андрей даайын көдүргөш салып кагды. Ынчангаш ол дараазында салыгже кирген.

Владимир Монгуш өөреникчи Начын Кунгаа-биле таварышкан. Башкызының ынак аргазын ажыглап, Начын былдай дүшкеш, донгайты идипкен.

Шыырактарның шыыраа Вячеслав Монгуш күрүне Начыны Маадыр Монгушка таварышкан. Слава Маадырны балдырлап, ол-бо аргаларны ажыглап, хөдөлип тур. Слава долгап алгаш, чедир кылбайн салыштарга, Маадыр ону чартыктааш дүжүрдү. Оң мурнунда Маадыр шөлөргө база бар часкан кижги.

Алдыгы салыг. Аяс Монгуш, Андрей Хертек, Начын Кунгаа, Маадыр Монгуш — дөрт мөге артканы бо. Ийи анык мөге ийи арга-дуржулгалыг мөгеге таварыштылар: Аяска — Начын, Маадырга — Андрей.

Арзыланны арга-биле деп чүве бар-ла болгай, ынчангаш Андрей Хертек долгай дегээлээш, Маадырны октапты. А Начыны Аяс Монгуш балдырлавышаан, ойтур базып кагды.

Сөөлгү салыг. Ийи мөге арткан: Аяс Монгуш биле Андрей Хертек. Иелээ душчуп шаг болган мөгелер-дир бо. Чоокта чаа "Дембилдей-2002" байырлалдың хурешинге база

иелээ арты. Чаан мөге ынчан шүүлдү. Ам бо удаада чүү-ле болур ийик "Ода" автомашинаны кайызы-ла аптар ийик деп көрүкчүлөр манап көрүп орлар. Арга-дуржулга, мага-бот-даа талазы-биле Андрей арай "чаштыр" ийин ам-даа. Аяс шүглүп каар боорга, ону көрүп мага ханган болгаш өскерилге манап, кым-биле ол артып каар-дыр, Аястың ол удурланыкчызынга болчуп, аарып көрүкчүлөр-ле болгай бис. Бо удаада база шупту Андрей Хертек дээш алгыржып, аарып шаг болдувус. Ол база хоомай эвезин көргүзүп, Аясты тудуп шаг болду. Ынчалза-даа "кайы балдырның кайы сири кошкаш дээнин эндевес" Аяс бо удаада база октап алды.

Аяс Монгуш ам таптыг-ла он бир катап шүглүп турары бо. Аңа чоргаарланмай, кымга чоргаарланыр бис. Эр хей, Аяс!

Шүүлген мөге Аяс Монгушка Россия биле Францияның үндүргени "Ода" деп автомашинаның дүлгүрүн Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржак тудусту. Үжүрлөшкен мөге Андрей Хертек улуг өнүгү телевизор-биле шаңнаткан.

Хурешти организастан эр-тирип турары бо удаада дыка эки болганы демделекседим. Бирээде, ол үе-шагында эгелээ. Көрүкчүлөр чеже-даа хөй болза, кандыг-даа баскылажышкын чок. ИХЯ-ның төлээлери эки ажылдаан. Шүүлген мөгеге шаңналды тыпсырга-ла, шупту олуттарындан тура халчып кээр чуром чок чоруун көрүкчүлөр бо удаада катаптавааны өөрүнчүг. Моон сонгаар-даа мөгелеривисти, чоргаарланып чоруурувус хурешивисти хүндүлөп, төңчүзүңге чедир корум-чурунуг олуруп, олуттарыыстан манашпас кылдыр чанчыгаалынар. Тоолдардан дамчып келген оюнувус — хурешке ол езулуг мөгөйиг, хүндүлел-дир.

Түннелинде айтыксаан чүүлүм: мөге салыкчылары мөгелерни танывас боорга, таарымча чок чорду. Оода ат-сураа билдингир апарган мөгелерни канчап билбес боор чүвөл? Ону моон сонгаар өөренип көрүп тургаш, мөге салыкчыларын шилиир болза эки хире. Оон аңгыда келбейн барган, озалдай берген мөгелерниң орнунга даңзыда ады кирбейн барганнар кире халчып турар таварылгалар бар-дыр. Ону болдуруп болбас.

Светлана БАЛЧЫР.
Хурештен чуруктарны Васильи БАЛЧЫИ-ООЛ тыртырган.

ЧҮДҮЛГЕДЕН СҮЗҮК КИРИП...

Енисейниң эринде "Тос-Дээр" хамнар ниитилелиниң чаламалыг оваазынга "Наадым-2002"-ниң ак кадактыг кежик-чолдуг дагылгазы болуп эрткен.

Чүгле дагылыга үезинде эвес, байырлалдың бүдүүзүндөн эгелээш, ийи-үш хүн улай "Тос-Дээр" ниитилелиниң хамнары ажылдаар бажынының даштында тиктинген ийи өггө үнген-кирген бүгү чонун ак шай, аш-чем-биле халас хүндүлөп, байырлалдың алыс утка-чаңчылын салбаанар.

Август 16-ның хүнүнде, кежээниң 8 шақта, мал-маганың сүзүүн көдүргөн кежик-чолдуг дагылгазы эгелээн. Хамнаашкын тыва чонун эң-не бурун, үндезиң чүдүлгези болганда, чүгле тывалар эвес, Америка, Германия, Голландиядан аалчылар дагылганы сонуургап көргөннөр. Дагылыга ийи кезекке үргүлчүлээн. 20 шактан 23 шакта чедир база 24-

тен 3 шакта дээр сарыг бүрү дагылгазынга ниитилелдин кежигүннери он ажыг хам хамнаашкынны чоруткан. Дүнеки дээрниң делгемнери-биле үн алышкан дүңгүрлер, алгыштар сагыш-сеткилдерни тоомча чокка арттырбаан. Сонуургап келген чон, чалаттырган аалчыларнын аразындан уран чүлдүң сылдыстары хамнаашкын соонда, 3 шактан эртенгениң 6 шакта чедир салым-чаяны-биле чылыганнарны магадатканнар. Атсурагылыг артистер Сайын-Хоо Намчылак, Надежда Красная, фольклорлуг бөлүк "Алаш", "Кендос" база Андрей Монгуш, Игорь, Айдысмаа Көшкендейлер, Софья Кара-оол ыры-шоорун бараалгатканнар.

Наадым байырлалының хүнеринде найысылалда Цечелин атыг хүрээге аарыг-аржык, хай-бачыттан чайладыр, хей-аът көдүрүп, буян-кежик кыйгырар камгалал номналдар болган. Хүнде үш катап болур мөргүл-номналдарны Улан-Удэниң Иволга хүрээзинде өөренип турар аныяк ламалар Байыр-лама, Нинчэ башкыларның удуртулгазы-биле эрттирген. Ниити номналдарга сагыш-сеткил арыглап келгеннерден аңгыда, боттарының амы-хууда айтырыглары-биле тус-тус лама-башкыларга ужуражып келген чон база арбын болган.

Тайгана ОЧУР.

НААДЫМНЫҢ

Аъттың дериг-хер-селенин көрүлдэинге тускай шаңналды алган Пенд-Аюуш Монгуш.

ФОТОХОНКАЗЫ

"Наадым-2002"

ЧАДАГ ЧАРЫШ

Наадымның янзы-бүрү оюн-тоглаа, мөөрейлериниң аразында чадаг чарыш база кол черни ээлеп турар. Оң бир бадьтгалы кылдыр Тываның Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижилович Ооржактың чадаг чарыш спортчуларынга аазаашкынның дамчыдып көрейин.

— Келир чылын "Наадым-2003"-түн чадаг чарышка тиилекчизинге шаңнал кылдыр автомашинаны тыпсыр бис — деп өөрүнчүг медээни дарга чугаалаптарга, стадион сынмас орган көрүкчүлөр динмиттиг адыш часкап, амырап ордулар. Ынчангаш чадаг чарыш келир чылын дыка солун болгаш чидиг демиселге эртери чугаажок.

А бо чылгы чарышка (35 километрге) үжен ажыг кижикеришкен. Олар Чедер хөл чанындан чаржып үнгөш, «Хүреш» стадионунга маңнап кээп, хей чонун мурнунга чарыкын доосканнар. Чүгүрүк дээн аъттарны безин 30 километрге чарыштырып турда, кижилер 35-ке халып турар, шыдамын, туруштуун!

Хоочуннар аразында чарышка мурнунче кымны-даа эрттирип көрбөз спортчу Бай-Тайганың Сүрүң-оол Монгуш бо удаада база-ла бир дугаарында халып келген. Он тос чыл дургунда узун хөмчээлдин чадаг

чарыжыга ол киржип келгени бо. Келир чылын тиилээш, автомашинаны чаалап алырын аңаа күзөп каалыңар. Ол аңаа

төлөптүг-даа. Тиилекчиге шаңнал — өнүг телевизор.

Ийиги черни Кызылдан Орлан Эренчин алган, а үшкүзүн Алексей Оюн.

Эр улус аразында аныяктар-

ның чадаг чарыжыга тиилекчилер бо: бирги черде Улуг-Хем кожуунун төлээзи Хамар-оол Минчеш. Ол "Наадым-2001"-ге база тиилекчи болган. Ийигизинде — Кунзук Дуюг, үшкүзүнде — Демир Ооржак.

Херэеженнер ортузунда чадаг чарышка хоочуннардан (35 хардан өрү) Чөөн-Хемчиктин төлээзи Клара Донгак тиилекчи болган. Ийиги черни Мөнгүн-Тайганың төлээзи Клара Донгак алган, а үшкүзүнде Чечена Хаян-оол.

Аныяктар аразында чадаг чарышка кыстардан Тожунун Ия Донгак тиилээн. Ийиги черни Валерия Шырап алган. Валерия эң-не аныяк спортчу болган. Ол чаа-ла 14 харлыг.

Чадаг чарышчылар дээрге чүгле спортчу чедишкыннер дээш туржуп чоруур эвес, а боттарының кадыкшылы дээш чөптүг демиселди кылып чоруур быжыг тура-соруктуг кижилердир, эр хейлер!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧУРУКТА: херэеженнер чадаг чарыжының тиилекчизи.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН тырттырган чуруу.

"Шын" солунну дамчыштыр

Бистин акыбыс, ачавыс, даайыбыс, кырган-ачавыс, честевис, катыбыс, Чедерниң Кур-Черде "Тиилеге" совхозтун үндезилекчилериниң бирээзи, оң баштайгы механизатору, хову-трактор бригаданының тургузукчузу, баштайгы бригадири, район, область Советтериниң депутатынга, ВЛСКС обкомунун, СЭКП обкомунун, районнун, совхозтун партия комитеттериниң кежигүнүнге сонгудуп чораан, УАЧД-ниң киржикчизи, күш-ажылдың хоочуну **Торжу Тукаевич ОНДАРНЫ** сөөлгү орукче үдээринге материалдыг болгаш моральдыг дуза көргүскен Улуг-Хем кожуун чагыргазынга, өөредилге килдизинге, профэвилел комитетинге, "Улуг-Хем" солуннун редакциязынга, Хайыракан ортумака школазының дирекциязынга болгаш профэвилел комитетинге, ында хоочуннар бажынының удуртулгазынга, Шагаан-Арыгда, Хайыраканда, Кур-Черде, Кызылда, Сарыг-Септе дөргүл-төрелдеривиске, кады-кожаларывыска, чонувуска бистин ажыг-шүжүүвүстү, кажыыдалывысты үлешкени дээш чүректин ханызындан четтиргенивисти илередип мөгөйдивис.

Дунмалары, уруглары, уйнуктары, чээннери, күдээлери, кенээттери, чуржааттары.

САНАЖЫЛГАНАР ХЫНАНАР!

"Тыва харылзаа информ" ФКУБ өнчү хевирлериниң ам болур өскерилгелеринге холбаштыр 2002 чылдың июль 1-ге чедир харылзаа ачы-дузазы дээш санажылгалар талазы-биле хыналдаларны 2002 чылдың сентябрь 1-ге чедир чорударын юридиктиг албан черлеринге болгаш хууда сайгарлыкчыларга дындадып тур.

Айыткан хуусаа соонда, хомудалдар хүлээп албас.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазак болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-45-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.
КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 3-39-15, кедээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, улуттур болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;
Солун келбейн барганда, дараазында телефонча долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хөмчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6021.
Чагыг 92.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүктеттинген.
Бүрүктеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дындадыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.

Тарбаган кежи чолдак тонун кеткен орав айлаанын тывыкың дергилээн, сарык малын туткан Чымыс Салчак (Мөнгүн-Тайганың Мөгөн-Бүрөвден).